

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRİ BAĞLAMINDA FIKHÎ
KAİDELERİN KUR'ANÎ TEMELLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Gökhan BADEM**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GAYRETLİ**

OCAK 2025, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

“Hak Dini Kur’an Dili Tefsiri Bağlamında Fıkıh Kaidelerin Kur’anî Temelleri **Yüksek Lisans**” tezim tarafımda incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Gökhan BADEM

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Program Adı : Tezli Yüksek Lisans
Tez Başlığı : Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri Bağlamında Fıkıhî Kaidelerin Kur'anî Temelleri

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının Ana bölümler ve Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 84 sayfalık kısmına ilişkin 06/01/2025 tarihinde **IThenticate/Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 22'dir.

Filtrelemeye tırnak içerisindeki alıntılar dahil edilmiştir. Filtrelemede yedi (7) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim 06/01/2025

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GAYRETLİ

Öğrenci: Gökhan BADEM

KILAVUZA UYGUNLUK

“Hak Dini Kur’an Dili Tefsiri Bağlamında Fıkḥ Kaidelerin Kur’anî Temelleri” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Gökhan BADEM

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GAYRETLİ



KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GAYRETLİ danışmanlığında **Gökhan BADEM** tarafından hazırlanan “**Hak Dini Kur’an Dili Tefsiri Bağlamında Fıkḥî Kaidelerin Kur’anî Temelleri**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

06/01/2025

JÜRİ:

Danışman : **Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GAYRETLİ** (İmza)
Üye : **Doç. Dr. M. Fatih TURAN** (İmza)
Üye : **Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KİSBET** (İmza)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.../2025 tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /.../2025

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Elmalılı Hamdi Yazır tarafından kaleme alınmış olan Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri, Cumhuriyet döneminde Türkçe olarak kaleme alınmış en özgün tefsirlerden biri olma özelliğini haizdir. Elmalılı, bu eserinde Kur'an'a olan vukufiyetini özgün bir üslupla ortaya koymakta, ilmi birikimini sergilemektedir.

Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri, müellifin tefsir ilmindeki yetkinliğini tartışmasız şekilde ortaya koyduğu gibi fıkıh ilmindeki yetkinliğini de ortaya koyan pek çok argümanı içerisinde barındırmaktadır. Özellikle bazı fikhî kâideler ile ayetler arasında kurmuş olduğu bağlantılar oldukça dikkat çekicidir. Fikhî kâideler üzerine yazılmış olan eserlerde pek çoğuna rastlamanın mümkün olmadığı bu bağlantıların uzun ve derin bir tefekkür sonucu ortaya çıktığı aşîkardır.

Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri Bağlamında Fikhî Kaidelerin Kur'anî Temelleri ismi verilen çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde kısaca Elmalılı'nın hayatı, ilmi ve siyasi kişiliğinden bahsedilmiştir. Bu bağlamda telif ve tercüme olmak üzere kaleme almış olduğu eserlere ilişkin kısa bilgilere yer verilmiştir. Yine aynı bölüm içerisinde konumuza temel teşkil etmesi açısından konumuzla alakalı ıstılahlara, tarihsel süreç içerisinde uğramış oldukları anlam kaymaları ve değişikliklere kısaca yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci ve son bölümü ise tezin ana konusunu oluşturan külli kâidelerin Kur'anî temellerinin ortaya konulmasına ayrılmıştır. Bu bağlamda Elmalılı'nın tefsirinde zikrettiği ve Kur'anî temellerine işaret ettiği külli kâideler ele alınmıştır. Öncelikle fikhî kâidelerin kısaca açıklaması yapılarak konuya ilişkin birkaç örnek zikredilmiştir. Ardından ise Elmalılı'nın söz konusu kâideye ilişkin söylemiş olduğu sözler ayetlerin siyak ve sibakları dikkate alınarak incelenmiştir.

Söz konusu çalışmanın ortaya konulması hususunda yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GAYRETLİ'ye ve yoğun çalışma tempoma rağmen ilmi çalışmalarına devam edebilmem noktasında beni daima destekleyen eşim Emine BADEM'e teşekkürü borç bilirim. Gayret bizden tevîk Allah'tandır.

Gökhan BADEM, Erzincan, 2025

HAK DİNİ KUR’AN DİLİ TEFSİRİ BAĞLAMINDA FIKHÎ KAİDELERİN KUR’ANÎ TEMELLERİ

Gökhan BADEM

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Ocak, 2025

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Gayretli

ÖZET

İslam hukuku müktesebatı içerisinde Mecellenin ilk yüz maddesi külli kaideler olarak bilinmektedir. Bu noktada tüm konular için genel geçer olarak serdedilen kurallara, kavâid, tek bir konuda geçerli olanlara ise davâbıt denilmektedir. İslam Hukuku alanında eğitim gören ve bu alanda lisansüstü çalışmalar yapan herkes, fıkha bütüncül olarak bakabilme noktasında külli kaidelerin öneminin farkındadır. Külli kaideler, İslam Hukuku alanında çalışma yapan kişiler için pek çok konuda kılavuz mahiyetindedir. Ne var ki bu alanda yapılan çalışmalar genel olarak yüzeysel kalmakta, yalnızca bu kaidelerin ezberlenmesi ile yetinilmektedir. Hak Dini Kur’an Dili Tefsiri, müellifin tefsir ilmindeki yetkinliğini tartışmasız şekilde ortaya koyduğu gibi fıkıh ilmindeki yetkinliğini de ortaya koyan pek çok argümanı içerisinde barındırmaktadır. Özellikle bazı fikhî kâideler ile ayetler arasında kurmuş olduğu bağlantılar oldukça dikkat çekicidir. Fikhî kâideler üzerine yazılmış olan eserlerde pek çoğuna rastlamanın mümkün olmadığı bu bağlantıların uzun ve derin bir tefekkür sonucu ortaya çıktığı aşıkardır.

Bu noktada Hak Dini Kur’an Dili tefsiri üzerine yapmış olduğumuz mütalaalarda Elmalılı’nın kavâid ve davâbıt yaklaşımı dikkatimizi celbetmiştir. Zira kaideler ile ayetler arasında ilk bakışta akla gelmeyecek ilginç bağlantılar kurmakta, kaidelerin neşet etmiş olduğu delilleri ortaya koymaktadır. İnce ve uzun bir tefekkür sürecinin meyvesi olan bu yaklaşımın gün yüzüne çıkarılması külli kaidelerin ve fikhî temellerinin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Kâide, Dâbıta, Külli Kâide

**THE CORANIC FOUNDATIONS OF LEGAL PRINCIPLES IN THE CONTEXT
OF ELMALILI MUHAMMED HAMDI YAZIR'S INTERPRETATION OF THE
QURAN**

Gökhan BADEM

Erzincan Binali Yıldırım University

Graduate School of Social Sciences

Master's Thesis, January 2025

Supervisor: Assoc. Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Gayretli

ABSTRACT

The first hundred articles of the Mecelle are known as general principles within the Islamic legal heritage. In this context, rules that are generally valid for all issues are called "kavâid", while those that are valid for a single issue are called "davâbıt". Everyone who is educated in Islamic law and conducts postgraduate studies in this field is aware of the importance of general principles in being able to look at fiqh holistically. General principles serve as a guide for those working in the field of Islamic law in many matters. However, studies in this field generally remain superficial, and are often limited to memorizing these principles. Many people who memorize general principles are unaware of the evidence from which these principles originate, with a few exceptions.

At this point, in our studies on the interpretation of the Qur'an in the language of the religion, Elmalılı's approach to kavâid and davâbıt has attracted our attention. For he establishes interesting connections between seemingly unrelated principles and verses, revealing the evidence from which the principles originated.

Keywords: Islamic Law, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Principle, Davâbıt, General Principle

İÇİNDEKİLER

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRİ BAĞLAMINDA FIKHÎ KAİDELERİN KUR'ANÎ TEMELLERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI VE KÜLLİ KAİDELERE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR

1.1. Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hayatı ve İlmi Kişiliği	3
1.2. Eserleri.....	8
1.2.1. Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu.....	8
1.2.2. Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar: Ahkâmu'l-Evkaf	8
1.2.3. Hak Dini Kur'an Dili	9
1.2.4. İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş	9
1.2.5. Makaleler I-II	9
1.2.6. Metalib ve Mezahib: Metafizik ve İlahiyat.....	10
1.2.7. Osmanlı Anayasasına Dair Kanun-ı Esasi'nin 1909 Tadiline Dair Rapor & Mehakim-i Şer'iyye ve Hükkam-ı Şer' Kanunu Esbab-ı Mucibe Mazbatası	10

1.2.8. İhlas Suresi Tefsiri	10
1.3 Külli Kaide ve ilgili Kavramlar	10
1.3.1 Külli Kâide Kavramı.....	11
1.3.2 Kâide ve Zâbıta	13
1.3.3 Eşbâh ve'n-Nezâir.....	14
1.3.4 Furûk Kavramı	15
1.3.5 Kâide ve Nazariye.....	16
1.3.6 Kâide ve Prensip	17
1.3.7 Küllî Kâideler ve Fıkıh Usulü Kâideleri.....	18

İKİNCİ BÖLÜM

FIKHÎ KAİDELERİN KUR'ANÎ TEMELLERİ

2.1 Ezmânın Teğayyürü ile Ahkâmın Teğayyürü İnkâr Olunamaz	20
2.2 Mevrid-i Nassda İctihada Mesâğ Yoktur.	25
2.3 Ehveni Şerreyn İhtiyâr Olunur	37
2.4 Zaruretler Memnu Olan Şeyleri Mübah Kılar	43
2.5 Zaruretler Kendi Miktarlarınca Takdir Olunur.....	48
2.6 Zarar ve Bilmukabele Zarar Yoktur	52
2.7 Kadim Kıdemi Üzere Terk Olunur-Zarar Kadim Olmaz	57
2.8 Bir İşten Maksat Ne İse Hüküm Ona Göredir	60
2.8 Berâet-i Zimmet Asıldır	64
2.9 Bir İş Zik Oldukta Müttesi' Olur	67
2.10 Def'-i Mefâsid Celb-i Menafiden Evlâdır	70
2.11 Asıl Sakıt Oldukta Fer'i Dahî Sakıt Olur	72
2.12 Sâkite Bir Söz İsnad Olunmaz Lakin Ma'riz-i Hâcette Sükût Beyandır.....	75
2.13 Bir Şeyin Umûr-ı Bâtinede Delili Ol Şeyin Makamına Kâim Olur	76

2.14 Külfet Nimete ve Nimet Külfete Göredir	78
2.15 Kim Ki Bir Şeyi Vaktinden Evvel İstical Eyler İse Mahrumiyetle Muâteb Olur ...	80
2.16 Kanun Makabline Şamil Olmaz	82
SONUÇ	84
KAYNAKÇA.....	85
Z GEÇMİŞ	87



SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e. : Adı geçen eser

bkz. : Bakınız

b. : Baskı

c. : Cilt

cc. : Celle-celaluhu

çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed. : Editör

H. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

Hız. : Hazretleri

M. : Miladi

v. : Varak

s. : Sayfa

(s.a.v) : Sallallahu Aleyhi Vesellem

sy. : Sayı

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

vb. : Ve benzeri

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Osmanlı medreselerinin yetiştirmiş olduğu son dönem İslam alimlerinin önde gelen simalarındandır. Elmalılı gerek ilmi kişiliği ve ortaya koymuş olduğu eserleri gerekse siyasi kişiliği itibarıyla hem yaşadığı döneme hem de sonraki dönemlere damga vurmuş ilim adamlarının başında gelmektedir. İslami ilimlerde temayüz etmesinin yanı sıra hat ve şiir gibi sanat alanlarına da ilgi duyan Elmalılı daha çok tefsirciliği ile öne çıkmıştır. Kendisine asıl ününü kazandırmış olan *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri* Cumhuriyet döneminde kaleme alınmış olan en nadide eserlerdendir. Hak Dini Kur'an Dili eseri bolca rivayet barındırmasının yanı sıra dirayet bakımından da oldukça zengindir. Elmalılı, eserin dibacesinde her ne kadar fikhî konularda dört mezhebin görüşlerinin dışına çıkmayacağını beyan etmiş olsa da pek çok yerde kendisine ait orijinal görüşlere yer vermiş ve görüşlerini sağlam temeller üzerine oturtmaya gayret etmiştir.

Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri Elmalılı'ya ciddi bir tanınırlık kazandırmasına karşılık diğer taraftan fikhî yönünün gölgede kalmasına da sebep olmuş gibidir. Zira Elmalılı fıkıh alanında yıllarca dersler okutmuş, telif ve tercüme olmak üzere pek çok eser kaleme almıştır. Ne var ki bu eserler ehline maruf olmakla beraber halk nezdinde gerekli kıymeti görmemiştir. Bununla beraber Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri Elmalılı'nın fıkıh alanındaki birikimini açık şekilde ortaya koyan pek çok numuneyi içerisinde barındırmaktadır. Ayetlerin fikhî yönlerine ilişkin yapmış olduğu yorumlarda Elmalılı'nın alana olan vukufiyeti açık olarak görülmektedir.

Bu noktada Elmalılı'nın külli kâidelerle ilişkin yapmış olduğu yorumlar oldukça dikkat çekicidir. Nitekim kazuistik bir metoda dayanan İslam hukuku fer'î meselelere daha dakîk çözümler sunmasına karşılık bu alanda çalışma yapan kimselerin meseleleri bütüncül olarak ele alması kolay olmamaktadır. Zaman içerisinde ortaya çıkan külli kâideler fer'î meselelerin çoğunluğuna uygulanabilme imkânı sayesinde alanda çalışma yapan kimselere büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Yine de işlevselliğine rağmen genel olarak külli kâidelerin ezberi ile yetinilmekte ve konuya ilişkin yazılmış olan eserlerde serdedilen deliller birbirinin tekrarı olmaktan öteye geçememektedir. Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri üzerine yapmış olduğumuz okumalarda Elmalılı'nın külli kâideler ile ayetler arasında kurmuş olduğu orijinal bağlantılar ilgimizi celp etmişti. Gördüğümüz kadarıyla

ilk bakışta irtibatlı görülmeyen bazı ayetler ile fikhî kâideler arasında Elmalılı'nın kurmuş olduğu bağlantıların uzun bir tefekkür sürecinin sonucu olduğu açıktır. Bizleri bu çalışmayı yapmaya sevk eden temel amil Elmalılı tarafından fikhî kâidelerin temellerine ilişkin ortaya konulan söz konusu inceliklerdir.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden bu husus Elmalılı'nın fikhî birikimini ortaya koymasının yanı sıra külli kâideler konusunda çalışma yapan kimselere farklı bir bakış açısı sunması açısından da önemlidir. Zira külli kâidelerin bir kısmının direkt olarak Kur'an  temellere dayandığı bir kısmına ise ayetlerin işaret ettiği Elmalılı tarafından açık bir şekilde ifade edilmektedir.

Bu çalışmada külli kâidelere dair Elmalılı'nın görüşlerini ayetlerin siyak ve sibakını dikkate alarak açıklamaya çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI VE KÜLLİ KAİDELERE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR

1.1. Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hayatı ve İlmi Kişiliği

Çalışmanın birinci bölümünde Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hayatı, ilmi kişiliği ve telif ve tercüme olmak üzere ortaya koymuş olduğu eserleri kısaca ele alınacaktır. Yine bu bölümde konumuza temel teşkil etmesi açısından külli kaidelere ilişkin birtakım ıstılahlar ve tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmış olan anlam kaymaları hususunda kısa bilgilere yer verilecektir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Osmanlı medreselerinde yetişmiş, ilmi ve siyasi kişiliğiyle yaşadığı dönemde öne çıkmış son devir büyük İslam alimlerinden biridir. Elmalılı, pek çok eserde belirtildiği üzere Miladi 1878'de Antalya ilinin Elmalı ilçesinde doğmuştur.¹ Elmalılı, ilim ehli bir aileye mensup olup babası aslen Burdur'un Gölhisar ilçesine bağlı Yazır köyünden olan Elmalı Şer'iyye Mahkemesi başkatibi Numan Efendi'dir. Dedeleri Mehmed, Bekir, Hasan ve Bedreddin Efendilerin de Osmanlı dönemi ilmiye sınıfına mensup oldukları nakledilmektedir.² Annesi ise Elmalı hocalarından meşhur Sarıları Mehmed Efendi kızı Fatma Hanımdır.³

İlim ehli bir aileye mensup olan Elmalılı, köken olarak eski bir Türk kabilesine dayandığını, tefsirinin mukaddimesinde “Ben halis Anadolulu öz, Oğuz, Yazır Türküyüm. On beş yaşımda İstanbul'a geldim ne Arabistan'a gittim ne Türkistan'a. Ne

¹ Mesut Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, içinde *Büyük Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 9.; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*, 2. bs (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 477.

² Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 57.

³ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 7.

İran gördüm ne Frenkistan'ı. Öğrendiğimi bu vatanda öğrendim"⁴ sözleriyle ifade etmektedir. Elmalılı, cumhuriyetin kuruluşundan sonra 1934 yılında soyadı kanununun çıkmasıyla babasının köyü olan "Yazır"ı soyadı olarak almasına rağmen daha çok doğduğu yer olan "Elmalılı" nisbesiyle meşhur olmuştur.⁵

Muhammed Hamdi, ilk (ibtidai), orta (rüşdi) ve hafızlık eğitimini Elmalı'da tamamlayarak, tahsilini tamamlamak üzere dayısı Sarıları Mustafa Efendi ile beraber İstanbul'a gitmiş ve Küçük Ayasofya Medresesi'ne yerleşmiştir.⁶ İstanbul'da ilim tahsil edecek hoca bulmak umuduyla birkaç hoca dolaştıktan sonra nihayet Beyazıd Camii'nde Kayserili Müderris Büyük Hamdi Efendi'den ilim tahsil ederek icazet almıştır. Hocası ile aynı adı taşımaları sebebiyle isimlerinin karışmaması için daha sonraları hocası "Büyük Hamdi Efendi" kendisi ise "Küçük Hamdi Efendi" olarak anılmıştır.⁷

Elmalılı, 1905 yılında ruus⁸ imtihanını yüksek derece ile kazanarak Beyazıd Dersiâmı olmuş, Beyazıd ve Şehzâde camilerinde dersler vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Medresetü'l-Vâizin'de fıkıh usulü, Mekteb-i Nüvvab ve Mekteb-i Kudâtla (Hukuk fakültesi) Mekteb-i Mülkiye'de (Siyasal Bilgiler Fakültesi) İslam Hukuku ve Nizam-ı evkaf dersleri okutmuştur. 2 Eylül 1331/1915 yılında Süleymaniye Medrese Müderrisliğine yükseltilmiş ve burada mantık dersleri okutmuştur. Mülkiye Mektebi'nde vakıf ve arazi hukuku alanında dersler okutan Elmalılı, 1915-1917 yılları arasında "Muhatap hoca" ünvanıyla Sultan Reşad'ın huzur derslerine katılmıştır.⁹

Elmalılı, İslami ilimlerdeki seviyesiyle ön plana çıkmış bir alim olmasının yanında güzel sanatlara da ilgi duymuş, bu bağlamda Sâmi ve Bakkal Ârif Efendi'den sülüs ve nesih, Sâmi Efendi'nin derslerine devam ederek kendisinden de talik icazeti almıştır.¹⁰ Mûsiki ve şiir ile de ilgilenen Elmalılı, daha çok hattatlık yönü ile öne çıkmıştır. Sülüs, ta'lik ve celî türde levhalar yazan Elmalılı son devrin seçkin hattatları arasında

⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 1 (İstanbul: Yenda Yayınları, 1997.), 17.

⁵ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 9.

⁶ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 57; Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 10.

⁷ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 10.

⁸ Tayin işleri ile uğraşan kalem

⁹ Necmi Atik, *Son Müfessir Elmalılı'nın Mektuplaşmaları*, 1. bs (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021), 9; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi"; Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 13.

¹⁰ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 13.

sayılmıştır. Kendisine ait hat levhaları torunlarına ait koleksiyonlar içerisinde bulunmaktadır.¹¹

Merhum Elmalılı'nın idari hayatı da oldukça hareketli ve dikkat çekicidir. İlk idari görevini kazanmış olduğu ruus imtihanıyla alan Elmalılı, Ekim 1906'da Şeyhülislamlık mektubi kalemine (yazı işleri müdürlüğü) tayin edilmiştir. Bu sırada çeşitli medreselerde dersler vermeye devam etmiş ayrıca "Meclis-i Maarif Azalığı" yapmıştır. Merhum Elmalılı henüz 30 yaşında iken 1908 yılında Antalya Milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir. 1911 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. Muhatap hoca olarak Sultan Reşad'ın huzur derslerine katılan Elmalılı, Sultan'ın son zamanlarında Ağustos/1918'de Şeyhülislamlık teşkilatı içerisinde kurulan Daru'l-Hikmet'l-İslamiyye'ye¹² önce üye daha sonra Nisan/1919'da da başkan olarak seçilmiştir. Daha sonraki süreçte 2 Mayıs 1919'dan 20 Eylül 1919 tarihine kadar padişahın yazılı emri ile Evkaf Nazırlığı (Vakıflar Bakanlığı) görevini kısa süreliğine deruhte etmiştir.¹³

Elmalılı yürütmüş olduğu idari görevlerin yanı sıra ilmi çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir. Bu süre zarfında tercüme ve telif eserler kaleme alan Elmalılı, Beyanü'l Hak, Sırat'ı müstakîm, Cerîde-i İlmiyye ve Sebîlü'r-Reşâd adlı dergilerde ilmî, edebî, siyasi ve felsefî yazılar yayınlamıştır.¹⁴

Elmalılı, siyasi olarak hükümetin yetkilerini sınırlandırma ve meşrutiyete dayalı bir idarenin tesisi çerçevesindeki birtakım girişimleri destekleyerek, ülkeyi ilim ve medeniyet açısından çağdaşları seviyesine ulaştırmak ümidiyle meşrutiyet idaresini hararetle savunmaya başlamıştır. Bu sebeple söz konusu görüşün temsilcisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilmiye şubesine üye olmuştur. Elmalılı'nın savunduğu meşrutiyetin avrupâi bir meşrutiyet anlayışı olmadığını belirtmek gerekir. Ona göre ülkenin içerisinde bulunduğu durumdan kurtulması için şeriate uygun bir meşrutiyet modeli geliştirmek gerekiyordu. Birinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Sultan Abdülhamid Osmanlı-Rus savaşındaki yenilgiyi sebep göstererek 1878 yılında Meclis-i Mebusan'ı kapatmıştı. Ancak kavga, tartışma ve mücadeleler sonucunda 29 yıllık bir

¹¹ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi". Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*, 477.

¹² 1918-1922 yılları arasında şeyhülislamlığa bağlı olarak faaliyet gösteren, İslâm akademisi hüviyetinde ilmî kuruluş.

¹³ Atik, *Son Müfessir Elmalılı'nın Mektuplaşmaları*, 9; Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 58.

¹⁴ Atik, *Son Müfessir Elmalılı'nın Mektuplaşmaları*, 9.

sürenin sonunda 24 Temmuz 1908 yılında İkinci Meşrutiyet ilan edilmiştir. Elmalılı bu dönemde meclise Antalya Mebusu olarak girmişti. Elmalılı, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi için gerekli olan şeyhülislam fetvasının yazımında aktif olarak görev almıştır. Bu dönemde Sultan Abdülhamid Han'ın tahttan indirilmesi için gerekli fetvanın yazılmasına razı olmayan fetva emini Nuri Efendi, bizzat Elmalılı tarafından ikna edilmiştir. Elmalılı, görevi olmadığı halde hal fetvasını yazmış ve sultanın tahttan indirilmesi sürecinde aktif olarak rol almıştır.¹⁵

Merhum Elmalılı Cumhuriyet'in ilanı sırasında Medresetü'l-Mütehassisin'de mantık hocası olarak görev yapıyordu. Damat Ferid Paşa kabinelerinde almış olduğu görevler ve bu kabinelerin Millî Mücadele aleyhinde vermiş olduğu kararlardan dolayı sorumlu tutulmuş ve gıyabında idama mahkûm edilmiştir. Elmalılı, Fatih'teki evinden alınarak Ankara'ya götürülmüş, kırk günlük tutukluluk süresinin ardından Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görülen davada beraat etmiştir. Elmalılı, beraat kararının ardından İstanbul'a dönerek münzeviyâne bir hayat yaşamaya başlamıştır. Camiye gitmek dışında evinden çıkmadığı ifade edilmektedir.¹⁶

Elmalılı'nın, bu süreçte medreselerin lağvedilmesi sebebiyle maddi sıkıntılar yaşadığı yine aynı dönemde "Metâlib ve Mezâhib" adlı tercüme eserini tamamladığı nakledilmektedir. Daha sonra Prens Halim Paşa'nın teşvikleri ile büyük çaplı bir Hukuk kamusu hazırlamaya koyulmuş, ardından ise Diyanet İşleri Başkanlığınca kendisine teklif edilen Kur'an tefsirini kaleme almıştır.¹⁷

Cumhuriyet'in ilanından iki yıl sonra 1925 yılında TBMM tarafından Kur'an-ı Kerim'in tefsiri başta olmak üzere Buhari-i Şerif ve bazı kitapların Türkçeye tercüme edilmesine ilişkin bir karar alınmıştır. Bu iş için bir tahsisat ayrılarak bu görev Diyanet İşleri Başkanlığı uhdesine verilmiştir. Bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kur'an-ı Kerim'in meâlini hazırlama vazifesi Mehmet Akif Ersoy'a, tefsir kısmının yazım işi Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a, Buhari-i Şerif'in tercümesi işi ise Babanzâde Ahmed Nâim'e tevdi edilmiştir. Mehmet Akif'in hazırlamış olduğu meâli

¹⁵ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 57; Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 18; Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*, 477.

¹⁶ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 21; Kara, "Üç Devir, Üç Hamdi Efendi", içinde *Büyük Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, 1. bs (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 39; Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*, 478.

¹⁷ Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*, 478.

teslim etmeyerek ödenen tahsisatı geri göndermesi üzerine meâl yazma vazifesi de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Elmalılı'ya verilir. Elmalılı kendisine tevdi edilen görevi 1926 yılından itibaren itina ile yerine getirmiştir. Diğer taraftan Babanzâde'nin 1934 yılında vefat etmesi sebebiyle Buhari'nin tercümesini tamamlama işi Kâmil Miras'a verilmiştir.¹⁸

Tefsir yazım sürecinde Elmalılı'nın yaşadığı ruh halini yansıtmaları bakımından Mehmet Akif'e göndermiş olduğu mektuplar oldukça ilgi çekicidir. Elmalılı, Akif'e yazmış olduğu bir mektupta ruh halini şöyle özetlemektedir. “Fakirhanemde münzeviyâne oturuyor, gece gündüz tefsir yazmakla uğraşıyorum. Bu meşgale bana o kadar hoş ve zevkli geldi ve gittikçe Kur'an'ın azameti gözümde öyle büyüdü ki bilhassa Sure-i Yunus'tan beri gönlüm büsbütün başka bir âlem ve hayat yaşıyor. Fakat çok yoruldum. Hele bu sene büsbütün durgunlaştım. Pek yiyemiyor, geceleri uyku uyuyamıyorum. Henüz düşünebiliyorsam da zihnimdekini kaleme almak da çok zahmet çeker oldum. Yazı yazıp dururken birdenbire kendimden habersiz kalkıp odanın içinde gezinmeye başlamış olduğumu sonradan fark ediyorum. Bunun için iş üretemiyorum. Henüz Sure-i Hud'u bitirmek üzereyim. *hadîs-i nebevisinin mazmununu duyar gibi oluyorum.*”¹⁹

Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili ismini verdiği tefsirini 1935-1939 yılları arasında tamamlamaya muvaffak olmuş eser dokuz cilt olarak yayınlanmış on bin takım olarak basımı yapılmıştır. Bazı kaynaklarda ise yapılan baskının iki bin adedinin müellife verilerek meccanen dağıtıldığı bilgisi yer almaktadır.²⁰

Elmalılı, uzun süre müptela olduğu kalp yetmezliği sebebiyle 27 Mayıs 1358/1942 tarihinde Erenköy'de damadının evinde vefat ederek Erenköy Sahrayıcedid Mezarlığı'nda babasının kabrinin bitişiğine defnedilmiştir.²¹

Ömer Nasuhi Bilmen'in, Elmalılı hakkındaki sözleri onun ne denli kıymeti haiz bir İslam alimi olduğunu gözler önüne sermektedir: “Kısaca, merhum, hakkıyla âlim, çok yönlü mütefekkir bir zattı. Son zamanlarda bakımsızlık yüzünden batmaya yüz tutmuş

¹⁸ Okumuş, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 22; Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*, 478.

¹⁹ Atik, *Son Müfessir Elmalılı'nın Mektuplaşmaları*, 99.

²⁰ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 23.

²¹ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 24.

olan medreselerin insanlık âlemine ilim ve irfan ışıklarını yaymak için en son olarak yetiştirmiş olduğu pek feyizli âlimlerden biriydi. Merhumun varlığı, bu köklü ilim müesseselerinin geçmişte ne büyük âlimler, düşünürler yetiştirmiş olduğunu ispat edecek niteliktedir. Kendisi geçmiş salih âlimlerin hayırlı bir halefeydi. Ne yazık ki kendisine de başkalarının halef olabilmesi pek kuşkulu görünmektedir.”²²

1.2. Eserleri

Elmalılı, son devir Osmanlı medreselerinin yetiştirdiği en önemli simalardan birisidir. O, yalnızca dini ve felsefi ilimlerle iştigal etmekle kalmamıştır. Muhammed Hamdi Efendi, ruhunda bütün ilimlere, fenlere karşı büyük bir ilgi ve yeteneğin varlığını gördüğü için, meşguliyetini yalnız dinî ve felsefî ilimlerle sınırlamamış, bilakis matematiğe, tabiat bilimlerine, kimyaya, sosyal bilimlere vesaireye ilişkin alanlarla da epeyce meşgul olmuştur.²³ Fakat Elmalılı’nın geride bıraktığı eserlere bakıldığında tefsir, fıkıh, felsefe ve mantık alanlarında yoğunlaştığı görülür.

Müellifin telif, tercüme ve muhtelif dergilerde yayınlanmış olan makalelerinin derlemesinden oluşan eserlerini alfabetik olarak şu şekilde sıralamak mümkündür.

1.2.1. Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu

Elmalılı’nın fikhî ıstılahları içeren yarım kalmış eseridir. Eser yaklaşık dört bin fikhî kavramı içerisinde barındırmaktadır. Mezkûr eser 1997 yılında Sıtkı Güllü tarafından yayına hazırlanmış ve İstanbul’da beş cilt olarak bastırılmıştır. Eser incelendiğinde Elmalılı’nın ıstılahları detaylı bir şekilde açıklamak yerine yalnızca tanımlamakla yetindiği görülür. Ayrıca eserde yer alan bazı maddelerin Elmalılı tarafından mı yoksa yayına hazırlayan tarafından mı yazıldığı konusunda netlik bulunmamaktadır.²⁴

1.2.2. Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar: Ahkâmu’l-Evkaf

Eser, Elmalılı’nın Mülkiye Mektebi’nde okutmuş olduğu dersleri ihtiva etmektedir. Eserin basımı 1911 yılında yapılmış, daha sonra ise Nazif Öztürk tarafından

²² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. 2 (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 421.

²³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:421.

²⁴ Okumuş, *Yazır’ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 27.

neşre hazırlanmış ve tekrar yayımlanmıştır.²⁵

1.2.3. Hak Dini Kur'an Dili

Eser, Elmalılı'ya asıl ününü kazandıran şaheseridir. Eserin içeriği kadar taşımış olduğu isim de dikkat çekmektedir. “Hak Dini” eserin yazıldığı dönemde Türkiye’de etkili olan pozitivizme, “Kur'an Dili” kısmı ise Türkçe ibadet ve Türkçe Kur'an'ın gerekliliğini savunanlara bir itiraz ve ret niteliği taşımaktadır.²⁶

1926 yılında yazımı başlayan eser 12 yılda tamamlanmıştır. İlk baskısı 1936 yılında Diyanet İşleri Riyaseti tarafından yapılan eser 10000 adet bastırılmış, 2000 adeti Elmalılı'ya bırakılarak geriye kalanı meccanen dağıtılmıştır.²⁷ Eser daha sonra 1960 ve 1971 yıllarında tekrar bastırılmıştır. Son olarak Elmalılı'nın kardeşi Hattat Mahmut Bedrettin Yazır tarafından eski harflerle yazılan Hak Dini Kur'an Dili'nin 13 ciltlik tıpkı basımı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılmıştır.²⁸

1.2.4. İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş

Bu eser Elmalılı'nın meşhur tercümesi “Metalib Mezâhib” adlı eserin dibacesinin Recep Kılıç tarafından ara başlık ve dipnotlar yerleştirilmek suretiyle yayınlanmış halidir.²⁹

1.2.5. Makaleler I-II

Eser Elmalılı tarafından Beyanü'l-Hak, Sebilürreşad, Ceride-i İlmiyye gibi farklı dergilerde dini, siyasi, hukuki ve felsefi alanlarda neşredilen yetmiş civarındaki makalelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eserin ilk cildi Cüneyd Köksal, ikinci cildi ise Cüneyd Köksal ve Murat Kaya tarafından neşredilerek yayına hazırlanmıştır. Eser daha sonra “Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler: Din Felsefe Siyaset Hukuk” başlığı altında 2011’de tekrar basılmıştır.³⁰

²⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:427; Okumuş, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 28.

²⁶ Okumuş, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 28.

²⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:426.

²⁸ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 29.

²⁹ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 29.

³⁰ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 29.

1.2.6. Metalib ve Mezahib: Metafizik ve İlahiyat

Kitap Fransız filozoflarından Paul Janet ile Gabriel Sealles'in birlikte yazmış oldukları bir eserin “Tabiat Ötesi ile Felsefe-i İlâhiyye” kısmının tercümesidir. Mütercim tarafından önemli bir mukaddime ile değerli notlar ilave edilerek 1341'de Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.³¹ Eser Elmalılı tarafından baş tarafına eklenen uzun dibace ve eser boyunca yapmış olduğu takdir, tasvip ve tenkitleri içeren dipnot ilaveleriyle zenginleştirilmiştir.³²

1.2.7. Osmanlı Anayasasına Dair Kanun-ı Esasi'nin 1909 Tadiline Dair Rapor & Mehakim-i Şer'iyye ve Hükkam-ı Şer' Kanunu Esbab-ı Mucibe Mazbatası

Eser merhum Elmalılı'nın Osmanlı Anayasası niteliğindeki Kanunu Esasi'nin tadiline dair yazdığı raporun Cüneyd Köksal tarafından yayına hazırlanmış halidir.³³

1.2.8. İhlas Suresi Tefsiri

Eser merhum Elmalılı'nın Hak Dini Kur'an Dili eserindeki İhlas Suresi kısmının müstakil olarak basılmış halidir.³⁴

1.3 Külli Kaide ve ilgili Kavramlar

İslam hukukunun kaynakları sırasıyla Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in sünneti, İslam alimlerinin icma' ve kıyaslarıdır. Tüm İslam hukukçularının üzerinde ittifak ettikleri bu kaynaklara aslî deliller denir. Bu kaynakların yanı sıra örf, maslahat, istihsan gibi ikincil deliller de bulunur ki bunlara da fer'i deliller adı verilir. Müçtehit bu kaynaklar ışığında karşılaşılan meseleler hakkında hüküm verir. Müçtehitler tarafından verilen hükümlerin bir araya gelişi ile mezhepler meydana gelmektedir. İslam hukukunun kaynaklarından hüküm istinbat edilirken takip edilmesi gereken metotları “usûl-ı fıkıh” ilmi düzenlemektedir. Günümüzde bu ilme “Hukuk metodolojisi” adı verilmektedir. Fakihler, bu ilim ışığında şer'i kaynaklardan hükümler istinbat etmişlerdir. Bu hükümler ise furû-u fıkıh olarak adlandırılır. Bu doğal süreç İslam hukukuna meseleci (kazuistik) bir hususiyet kazanmıştır. Yani her hukuki mesele ayrı ayrı değerlendirilerek çözüme

³¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:426.

³² Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 30.

³³ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 30.

³⁴ Okumuş, *Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri*, 30.

kavuşturulmuştur. Bu hususiyet İslam hukukuna bütüncül bakışı zorlaştırmakla birlikte daha adaletli hükümler verilmesini kolaylaştırmaktadır. İslam hukukçuları, meselelere bütüncül olarak bakabilmeyi kolaylaştırmak amacıyla hukukun umumi prensipleri denilebilecek, hukuki hayatın temel umdelerini gösteren birtakım kaideler belirlemeye çalışmışlar ve bunları küllî kâideler adı altında kitaplarında bir araya getirmişlerdir.

1.3.1 Külli Kâide Kavramı

Kâide sözlükte oturmak manasındaki kuûd mastarından türeyen kâide (çoğulu kavâid) binanın üzerine dayandığı sağlam temel, bir şeyin aslı, esası anlamına gelir ve bu anlamıyla Kur'an'da iki yerde geçer.³⁵ Buradan hareketle İslam Hukuku alanında kâide kelimesi, “Bu dalın hemen her alanında uygulanabilen ve hukukun temel ilkelerini yansıtan özlü ve kuşatıcı ifadelerin, fer'i meselelerin hükümlerini tamamen veya büyük oranda kuşatan tümel önermelerin adı olmuştur.”³⁶

Küllî kaidelere ilişkin kaleme alınmış olan ilk eserlerde kaide yerine “asıl” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Kerhi, Risaletün fi'l-Usul adlı eserinde ve Debusi, Te'sisu'n-Nazar isimli eserinde “kaide” yerine “asıl” tabirini kullanmaktadır. Daha sonraları asıl tabiri yerine kaide kelimesi kullanılmış olmakla birlikte zabıt, esas, asıl, eşbah ve nezair kavramları da kullanılmıştır. Kullanılan ıstılahların her biri kural anlamına gelmekle birlikte aralarında bazı farklılıklar bulunmaktadır.³⁷

Küllî kâidelere ilişkin yazılmış olan temel eserlerden biri olan el-Eşbah ve'n-Nezair'in yazarı İbn Nüceym, kitabında herhangi bir kaide tanımı yapmamaktır. Bunun sebebi eserin muhatap kitlesinin mübtediler değil, kâidenin ne olduğunu bilen fakat ayrıntılarını bilme ihtiyacı hisseden kimseler olmasıdır.³⁸

Hamevi, nahiv ve usul alimlerinin külli kaide tanımlarının fıkıh bilginlerinden farklı olduğunu ifade etmektedir. Fıkıhçılara göre külli kâide, meselenin tamamını değil ekserisini yani çoğunluğunu kapsamaktadır. Buradan hareketle külli kâideyi şu şekilde

³⁵ Kur'an'ı Kerim, Bakara 2/127, Kur'an'ı Kerim, Nahl 16/26

³⁶ Mustafa Baktır, “Kaide”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 205.

³⁷ Abdullah Demir, *Mecelle ve Külli Kâideler*, 1. bs (İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2011), 16.

³⁸ Demir, *Mecelle ve Külli Kâideler*, 16.

tanımlamaktadır: “külli kaide, hükümlerinin anlaşılması için cüziyyatın çoğuna uyan ekseri hükümlerdir.”³⁹

Tâcuddîn Subkî, cüziyyatın tamamının değil çoğunluğunun kâideye uygun olması gerektiğine vurgu yapan bir tanım yapmaktadır. Ona göre külli kâide “hükümlerin anlaşılması için cüziyyatın çoğuna uyan külli emirlerdir.”⁴⁰

Cürcânî ise kâideyi, “cüziyyâtın tamamını içine alan külli hüküm şeklinde tanımlamaktadır.”⁴¹

Mustafa Zerkâ, kâidenin lügavi manasından bahsettikten sonra şu açıklamaları yapmaktadır: “kâide nahivcilerin ıstılahında zâbıt demektir. Tüm cüziyyatını kapsayan külli hüküm manasındadır. Fail merfu, meful mansuptur sözlerinde olduğu gibi. Fakihlere göre ise kâide, cüziyyatının çoğunu kapsayan hükümlerdir. Günümüzde bunlar kanun ve prensip olarak adlandırılır.” Zerkâ’ya göre külli kâideler genel teşrii hükümleri içerisinde barındıran, düstur şeklinde, vecîz, külli ve fikhî esaslardır.⁴²

Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi, kâidenin tanımını şu şekilde yapmaktadır: “Kâide, Lüğaten esâs demek olup, ıstılâh-ı fukahâda cüz’iyyâtın ahkâmı bilinmek için o cüz’iyyâtın küllisine veya ekserisine muntabık ve muvafık olan hükm-i külli veya ekserîdir.”⁴³ Yapılan tanımlamalardan anlaşılıyor ki her kuralın istisnası bulunduğu gibi külli kaidelerin hükmü dışında kalan bir takım istisnâi fer’î meseleler bulunmaktadır.

Yakın dönem müelliflerinden Ali Ahmet Nedevî ise kâide tanımını şu şekilde yapmaktadır: “kapsamı içerisindeki meselelere uygulanacak hükümlerin bilinmesini sağlayan ağılebî önermeler şeklindeki şer’î hükümlerdir.”⁴⁴

³⁹ Ahmed b. Muhammed Hamevî, *Ğamzu ’uyuni’l-besâir*, 1. bs, c. 1 (Lübnan-Beyrut: Daru’l-Kutub el-İlmiyye, 1975), 51.

⁴⁰ Tâcuddîn Subkî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1. bs (Beyrut: Daru’l-Kutub el-İlmiyye, 1991), 11.

⁴¹ Ali b. Muhammed el-Cürcanî, *et-Ta’rifat*, 1. bs (Lübnan-Beyrut: Daru’l-Kutub el-İlmiyye, 1973), 171.

⁴² Mustafa Zerkâ, *Şerhu’l-Kavaidi’l-Fikhîyye*, 2. bs (Dimeşk: Daru’l-Kalem, 1989), 33.

⁴³ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm*, 2. bs, c. 1 (İstanbul: DİB Yayınları, 2017), 39.

⁴⁴ Ali Ahmet Nedevî, *el-Kavaidü’l-Fikhîyye*, 3. bs (Dimeşk: Daru’l-Kalem, 1994), 43.

Küllî kâidelerle ilişkin İslam Hukukçuları tarafından yapılan tanımların her biri neredeyse aynıdır. Yapılan tanımlarda küllî kâidelerin hukuki meselelerin tümüne yahut çoğunluğuna uygulanabileceği vurgusu öne çıkmaktadır.⁴⁵

Yukarıda serdedilen tanımlar incelendiğinde ortaya çıkmaktadır ki küllî kâidelerle ilişkin yapılan tanımlamalar birbirlerine çok benzer olup tanımlar arasındaki farklılık cüziyyatının tamamını mı yoksa genelini mi kapsayacağı konusundadır. Tüm tanımlamalar dikkate alındığında fıkıh ilmindeki kâideleri şu şekilde tanımlamak mümkündür: “Cüz’i meselelerin tamamı ya da çoğunluğu için geçerli olan hükümlere küllî kâide denir.”⁴⁶

1.3.2 Kâide ve Zâbıta

Zâbıt kelimesi ise yer yer kâide kelimesi ile aynı anlamda kullanılmakla beraber fakihlerin çoğunluğuna göre kâide daha geniş kapsamlı, zâbıta ise daha dar kapsamlıdır. Buna göre kâide muhtelif konulara ilişkin meseleleri, zâbıta ise yalnız tek bir konuya ilişkin meseleleri kuşatır.⁴⁷

İbn Nüceym kâide ile zâbıta arasındaki temel farkı şu şekilde ifade etmektedir: “Zâbıt ile kaide arasındaki fark şudur: Kaide farklı birçok babdaki fer‘î meseleleri bir araya getiren kurallar iken, zâbıt sadece tek bir babdaki meseleleri bir araya getirir.”⁴⁸

Bu hususta Ali Haydar Efendi de aynı görüşte olup şunları söylemektedir: “Kavâid, kâidenin cem’idir. Bir de zabıta vardır. Kâide ebvab-ı müteferrikadan olan furu’ ve mesaili ihata ettiği halde, zabıta bir babdan olan furu’ ve mesaili cem’ eyler.”⁴⁹

Buna göre “şekk ile yakîn zâil olmaz” kuralı kira, bey’, kısas, miras taksimi gibi pek çok konuda geçerli olması sebebiyle bir küllî kâidedir. “Mirasçıya vasiyet yoktur” kuralı ise yalnızca miras meselelerinde geçerli olması sebebiyle kâide değil zâbıta’dır.

Bununla beraber zâbıta ile kâide arasında herhangi bir fark gözetmeyen usulcüler de bulunmaktadır. Nedevis eserinde Nablûsî, Debûsî gibi müelliflerin kâide ile zâbıta

⁴⁵ Demir, *Mecelle ve Küllî Kâideler*, 16.

⁴⁶ Demir, *Mecelle ve Küllî Kâideler*, 19.

⁴⁷ Baktır, “Kaide”, 205.

⁴⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâiru’l-Fıkhiyye alâ Mezhebi’l-Hanefiyye*, çev. Osman Bayder, 1. bs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 474.

⁴⁹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm*, 1:39.

arasında bir fark gözetmediğini ifade ederek şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Yapılan tanımlar ortaya koymaktadır ki kâide ve zâbita konusunda hukukçular arasında bir ittifak bulunmamakla birlikte, kâide furu’ meseleleri cem’ etmesi ve manasının daha şümüllü olması hasebiyle zabıtanın daha geniş kapsamlıdır. Bununla beraber kâide ve zâbita kavramları arasındaki mana farkı tam olarak son asırlarda ortaya çıkmıştır.”⁵⁰

Yapılan açıklamalardan anlaşıldığı üzere ilk dönemlerde hukukçular arasında kâide ve zâbita kavramları arasında herhangi bir fark gözetilmezken sonraki dönemlerde kâide, fıkıhın tüm alanlarını kapsayan kurallar için, zâbita ise fıkıhın tek bir alanıyla sınırlı kalan kuralları ifade etmek için kullanılmıştır.

1.3.3 Eşbâh ve’n-Nezâir

Eşbâh, “şibh, şebih veya şebîh kelimelerinin, nezâir de nazîre kelimesinin çoğulu olup “birbirine benzeyen şeyler” demektir. Dilciler eşbâh ve nezâir kelimeleri arasında önemli bir anlam farkı olmadığı görüşünde iseler de Süyûtî bu iki kelime arasındaki anlam farkına dikkat çeker. Ona göre aralarında birçok benzerlik bulunan şeyler eşbâh ile, sadece bir veya birkaç yönden benzeyen şeyler ise nezâir ile ifade edilir.”⁵¹

Eşbâh tabiri ilk defa Hz. Ömer tarafından Ebu Musa el’Eşarî’ye yazılan bir mektupta karşımıza çıkmaktadır: “Sana karışık gelen hususlarda şayet kitap ve sünnette bir delil bulamazsan dikkatli ol. Emsâl ve eşbâhı iyi öğren. Sonra meseleleri onlara kıyas et. Hükmettiğin meselelerde Allah’ın emrine en yakın olanı ve doğruya en fazla benzeyeni esas al.”⁵² Hz. Ömer’in yazmış olduğu mektuptan anlaşıldığına göre eşbâh kavramı hakkında hüküm verilmiş olan meseleleri ifade etmektedir. Hakkında kitap ve sünnette hüküm bulunmayan meseleler ise daha önce hakkında hüküm verilmiş (eşbâh) meselelere kıyas edilecek ve hükümleri ona göre verilecektir.

Süyûtî, eşbâh ve nezâiri: “Fıkıhın hakikatine, esasına, kaynaklarına ve esrarına muttali olmayı sağlayan önemli bir ilim olarak tanımlar.”⁵³ Ona göre ancak bu ilim sayesinde benzeşen meselelerin bir araya getirilmesi ve bir takım yeni hükümlerin açığa çıkarılması mümkün olur. Yeni karşılaşılan ve zaman içerisinde ortaya çıkacak

⁵⁰ Nedevî, *el-Kavaidü’l-Fıkhiyye*, 51.

⁵¹ Mustafa Baktır, “el-Eşbâh ve’n-Nezâir”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 456.

⁵² Celalüddin es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1. bs (Daru’l-Kutub el-İlmiyye, 1983), 7.

⁵³ Baktır, “el-Eşbâh ve’n-Nezâir”, 455.

meselere çözüm bulunması da ancak bu ilmin yardımıyla olacaktır. Suyûti ayrıca bazı fakihlerin “fıkıh, nezâiri bilmekten ibarettir.” Sözüni naklederek asırlarca farklı yöreler ve kültürel zenginlikler içerisinde gelişmiş olan fıkıh müktesebatının bu ilim sayesinde kavranabileceğini söyler.⁵⁴

Hamevî, eşbâh ve nezâir kavramını “Birbirlerine benzedikleri halde ancak fakihlerin çok dikkatli bir bakışla anlayabileceği bazı gizli sebeplerden dolayı hükümleri farklı olan meseleler.”⁵⁵ olarak ifade etmektedir.

Eşbâh ve nezâirin, fıkıh alanında müstakil bir ilim dalını ve eser türünü ifade eden bir terim olarak kullanılması ise fıkıh mezheplerinin gelişimlerini tamamlayıp görüşlerinin doktriner formlar çerçevesinde incelendiği dönemden sonraya rastlar.⁵⁶

Yapılan tanım ve açıklamalardan özetle şu sonuçları çıkarmak mümkündür. Kavâid, furuk, eşbâh ve nezâir gibi ilim dalları mezheplerin doktriner gelişimlerini tamamladıkları bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu ilim dalları fıkıhın asırlar boyunca oluşturmuş olduğu zengin müktesebat içerisinde yer alan farklı görüşlerin hareket noktaları ve genel esaslarının belirlenmesinde, benzer fikhî meseleler ve çözümler arasındaki bağların kurulmasında önemli payeye sahiptir.

1.3.4 Furûk Kavramı

Furûk kelimesi sözlükte “ayırarak, iki şeyi birbirinden ayıran özellik anlamına gelen farkın çoğuludur. Fıkıh terminolojisinde furûk, eşbâh ve nezâir ve kavâid ilim dallarıyla yakın ilişki içinde olup fıkıhın dış görünüş bakımından birbirine benzeyen, ancak hüküm ve hukukî değerlendirme açısından farklı olan veya şekil itibarıyla farklı oldukları halde aynı hükme tâbi meselelerini konu edinen bir ilim dalının adıdır.”⁵⁷

Fıkıh tarihi içerisinde furûk kavramı ilk olarak Hicri 2. asırda ortaya çıkmıştır. İmam Muhammed Hasan eş-Şeybânî’nin el-Asl ve el-Câmiu’l-Kebir isimli kitaplarında bu kavrama yer verdiği görülmektedir. İmam Muhammed’den sonraki dönemde Şafii

⁵⁴ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, 6.

⁵⁵ Hamevî, *Ğamzu ’uyuni’l-besâir*, 1:38.

⁵⁶ Baktır, “el-Eşbâh ve’n-Nezâir”, 456.

⁵⁷ Hulusi Kılıç, “Furûk”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 222.

fakihlerden Ahmed b. Ömer b. Süreyc bu alanda çalışmalar yapmış, daha sonraki dönemlerde fenn-i furûk alanında çeşitli kitaplar yazılmıştır.⁵⁸

Hamevî ise furûk ile eşbâh ve nezâir kavramlarını eş anlamlı olarak görmektedir.⁵⁹ Furûkta iki mesele arasında benzerlik bulunsa da kıyas yapmayı mümkün kılacak ve ikisi hakkında aynı hükmü vermeyi sağlayacak bir benzerlik söz konusu değildir. Halbuki eşbâh ve nezâirde iki mesele arasında bulunan benzerlik sebebiyle, meselelere aynı hükmün verilmesi mümkün olabilmektedir.⁶⁰

İbn Nüceym'in eserinin giriş kısmında Eşbâh'ın yedi fenden oluştuğunu söyleyen müellif, furûk kavramına ilişkin şunları söylemektedir: "Eşbâh'ın altıncı fenni birbirine benzeyen fıkıh meseleleri arasındaki farkları ele alan furûk'tur. İbn Nüceym bu fende Mahbûbî'nin Telkîh'inden istifade ettiğini belirtmektedir. Oldukça kısa olan bu fende birbirine benzer gibi görünen ancak hükümleri farklı olan meselelere ve bunların gerekçelerine yer verilmektedir."⁶¹

Eşbâh ve nezâir ile furûk kavramı hakkında serdedilen tanımlar göz önüne alındığı vakit eşbâh ve nezâirin, furûk kavramını da kuşatacak şekilde kapsamlı olduğu görülmektedir. Zira iki fer'i mesele arasında bulunan fark birinin diğerine kıyas edilmesine mâni olur. Bununla beraber aralarında zayıfta olsa bir benzetme yönü bulunmaktadır. Hamevî'nin sözüne gelince her iki kavram arasında benzerlik yönünden tam bir ittifakın olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber eşbâh ve nezâir mefhumu furûka kıyasla daha şümullü ve kapsamlıdır.⁶²

1.3.5 Kâide ve Nazariye

Nazariye hukukun fer'i meselelerinde geçerli olan rûkun, şart ve hükümlerdir. Mülkiyet nazariyesi, akit nazariyesi, ispat nazariyesi gibi. Kâide ise hukukun genelinde geçerli olan kurallardır. "Meşakkat teysiri celbeder" gibi.⁶³

Yakın zamanlara kadar hukuk kitaplarında nazariye kavramına rastlanmazken özellikle son dönemlerde fıkıhın tüm alanlarında geçerli olan rûkun, şart ve hükümler tespit edilerek

⁵⁸ Demir, *Mecelle ve Külli Kâideler*, 22.

⁵⁹ Hamevî, *Ğamzu 'uyuni'l-besâir*, 4:282.

⁶⁰ Demir, *Mecelle ve Külli Kâideler*, 23.

⁶¹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 35.

⁶² Nedevî, *el-Kavaidü'l-Fıkhiyye*, 85.

⁶³ Demir, *Mecelle ve Külli Kâideler*, 23.

nazariyeler oluşturulmuştur. Bu nazariyeler fikhî meseleleri daha hızlı, doğru ve düzenli bir şekilde anlamayı sağlayacak kurallar ve kavramlardır.⁶⁴

Bununla birlikte muâsır hukukçular arasında kâide ile nazariye arasında fark görmeyenlerde bulunmaktadır. Muhammed Ebû Zehra konuya ilişkin şunları söylemektedir: “Usûl, fer’î fikhî meselelerin temelini oluşturmaktadır. Çeşitli fıkıh mecmuaları bir araya gelince, furû’u ve dağınık meseleleri genel ve birleştirici kâideler altında toplamak mümkün olmuştur ki, bu kâidelere, fikhî nazariyeler denilebilir.”⁶⁵

Tüm bunların yanı sıra kâidelerin daha kapsamlı başka bir kâide yahut nazariye altında toplanmasını mümkün gören hukukçular da bulunmaktadır. Nedevî, kâidelerin nazariyelerin çatısı altında toplanabileceğini örf nazariyesi örneğini vererek açıklamaktadır. Ona göre örf ve adetle ilgili olan kâidelerin örneğin: “Âdet muhakkemdir, nâsın isti’mali bir hüccettir ki onunla amel vacip olur, örf ile tayin nâs ile tayin gibidir benzeri kaideler örf nazariyesi başlığı altında toplanabilir.”⁶⁶

Kâide ve nazariye arasında birtakım farklar bulunmaktadır. Bu farklılıkları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Kâideler, fikhî hükümleri bizatihi taşımaktadır ve bu hüküm kâidenin altında bulunan tüm fer’î meselelere uygulanabilir. Nazariye ise bizatihi fikhî bir hüküm taşımaz.
2. Fikhî kâideler, nazariyelerin aksine rükun ve şartlar barındırmaz.⁶⁷

1.3.6 Kâide ve Prensip

Küllî kâidenin mer’î hukuktaki karşılığı prensip ya da düsturdur. Mustafa Baktır, prensibin kâide ile aynı manada olduğunu düşünmekte ve şunları söylemektedir: “Bu kâideler, bir ihtiyaç ve zarureten doğmuş, bazı merhalelerden geçtikten sonra nihaî şeklini almıştır. Bu makalemizde, İslam hukukunun genel prensipleri diyebileceğimiz küllî kâidelerin tarifini, ortaya çıkışını ve İslam hukukunda ve günümüzdeki önemini ana hatlarıyla anlatmaya çalışacağız.”⁶⁸

⁶⁴ Demir, *Mecelle ve Küllî Kâideler*, 23.

⁶⁵ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *İslam Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdulkadir Şener, 4. bs (Ankara: Fez Yayınları, 1986), 17.

⁶⁶ Nedevî, *el-Kavaidü'l-Fıkhiyye*, 65.

⁶⁷ Nedevî, *el-Kavaidü'l-Fıkhiyye*, 64.

⁶⁸ Mustafa Baktır, “İslâm Hukukunun Genel Prensipleri”, *Ekev Akademi Dergisi* 34 (2008), 204.

Bununla birlikte prensip kapsamına giren her meselede geçerli iken kâide yalnızca ilgili olduğu konularda uygulanabilmektedir.⁶⁹

1.3.7 Küllî Kâideler ve Fıkıh Usulü Kâideleri

İmam Şâfiî, sahabilerden, tabiinden ve kendisinden önce geçmiş olan fıkıh imamlarından intikal eden fikhî birikimi İmam Mâlik'ten öğrendiği Medine fikhî, İmam Muhammed'den öğrendiği Irak fikhî ve doğup büyüdüğü memleket olan Mekke fikhî ışığında mütalaa ederek içtihatındaki doğru ve yanlışları ayırt edecek ölçüler koyma ihtiyacı hissetmiş ve bu süreç sonuç olarak fıkıh usulü ilminin meydana gelmesini sağlamıştır.⁷⁰

Küllî kâidelerle fıkıh usulü kâidelerinin farklılığını ortaya koyan ilk hukukçu Karâfi'dir.⁷¹ Karâfi fıkıh ilmini iki kısma ayırmaktadır. Birincisi Arap dilinin lafızlarından neş'et eden ahkâma dair birtakım kaidelerdir ki bunlara fıkıh usulü denir. Emrin vücut, nehyin tahrim ifade etmesi bunlara örnek olarak verilebilir. İkinci kısım ise sayıları oldukça fazla olan, şariatın esrar ve hikmetlerini içerisinde barındıran küllî kâidelerdir. Bu kaidelerden hiçbirisi fıkıh usulü içerisinde zikredilmez.⁷²

İki ilim dalı arasındaki farka işaret eden Ebû Zehra fıkıh usulünü, fakîhin uyması lazım gelen bir metot olarak açıklamaktadır. Ona göre fıkıh usulü, fakîhi hüküm verirken hataya düşmekten koruyan bir kanun mesabesindedir. Fıkıh kâideleri ise birkaç hükmü birleştiren bir kıyas veya fikhî bir kâide de toplanabilen benzer hükümler koleksiyonudur.⁷³ Bu açıklamalar sonrasında Ebu Zehra üçlü bir taksim yaparak fikhî, usûl, furû ve kavâid bölümlerine ayırmaktadır.⁷⁴

Eserinde fıkıh usulü ile Küllî kâidelerin farklarına işaret eden bir diğer müellif ise Nedevî'dir. Her iki ilmin aralarında bulunan irtibata rağmen müstakil birer ilim dalı olduğunu ifade eden Nedevi, iki ilim arasındaki farkları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Fıkıh usulü, deliller ile hükümler arasında vasıta olan birtakım kurallardır. Bu kâidelerle, tafsîlî delillerden hüküm istinbat edilir. Bu nedenle usûl kâidelerinin konusu

⁶⁹ Demir, *Mecelle ve Küllî Kâideler*, 24.

⁷⁰ Ebû Zehre, *İslam Hukuku Metodolojisi*, 19.

⁷¹ Demir, *Mecelle ve Küllî Kâideler*, 28.

⁷² Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî el-Karâfi, *el-Furûk*, 1. bs (Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-risâle, 2003), 62.

⁷³ Ebû Zehre, *İslam Hukuku Metodolojisi*, 16.

⁷⁴ Ebû Zehre, *İslam Hukuku Metodolojisi*, 17.

her zaman deliller ve hükümlerdir. Külli kâideler ise küllî veya genel önermelerden ibarettir. Bu önermelerin öncülleri hukûkî meselelerdir ve önermenin konusu ise mükelleflerin fiilleridir.

2. Usûl kâideleri küllîdir, tüm cüziyyat ve mevzularına tatbik edilebilir. Fıkîhî kâideler ise genel hükümlerdir. Cüziyyatının çoğunluğuna tatbiki mümkün olmakla beraber istisnaları da mevcuttur.

3. Usûl kâideleri, şer'î amelî hükümlerin istinbatında vasıta olarak kullanılmaktadır. Bu yönüyle fıkîhî kâidelerden ayrılır. Zira fıkîhî kâideler ortak illet sebebiyle aralarında birtakım benzerlikler bulunan meselelerin bir araya getirilmesinden ibarettir. Yapılan bu işlemde kasıt benzer fıkîhî meselelerin bir araya getirilmesi ve kolaylık sağlanmasıdır.

4. Fıkîhî kâideler, furû meselelerden sonra ortaya çıkmış bir ilim dalı iken, usûl kâideleri fer'î meselelerden evvel varlığı gerekli olan kurallardır.⁷⁵

⁷⁵ Nedevî, *el-Kavaidü'l-Fıkhiyye*, 68.

İKİNCİ BÖLÜM

FIKHÎ KAİDELERİN KUR'ANÎ TEMELLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsirinde ayetler bağlamında değinmiş olduğu fikhî kâidelere yer verilecektir. Elmalılı tefsirinin pek çok yerinde fikhî birikimini ortaya koymuş yeri geldikçe ayeti kerimelerin fikhî boyutuna ilişkin kapsamlı açıklamalar yapmıştır. Bu noktada ayeti kerimeler ile fikhî kâideler arasında kurmuş olduğu dikkat çekici bağlantılar okuyucuların dikkatini celbetmektedir. Bu bölümde Elmalılı Hamdi Yazır'ın değinmiş olduğu fikhî kâidelere ilişkin kısa açıklamalar yapılacak, ardından mezkûr fikhî kâideye ilişkin Elmalılı'nın değerlendirmeleri aktarılacaktır. Fikhî kâidelere ilişkin yazılmış temel eserler ve klasik tefsir kitapları ile Elmalılı'nın zikretmiş olduğu ayet ve bağlamında zikretmiş olduğu kâide arasında karşılaştırmalar yapılarak konunun özgünlüğü noktasında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2.1 Ezmânın Teğayyürü ile Ahkâmın Teğayyürü İnkâr Olunamaz

Zamanın değişmesi ile hükümler de değişir. Hükümlerde ortaya çıkabilecek olan bu değişimin sebebi delillerde ortaya çıkan farklılık değil zaman yahut şartların değişmesinden kaynaklanan farklılıktır. Zira bu kâide her hüküm için geçerli değildir. Bu kâidenin uygulanabileceği hükümler örf ve âdete mübtenî olan hükümlerdir. Nas ile sabit olan ahkâm değişmez zira nas örften daha kuvvetli bir delildir.

Mecelle şarihi Ali Haydar Efendi, mezkûr kâidenin tanımı ve sınırlarına ilişkin şunları söylemektedir: “Ezmanın tebeddül ve teğayyürüyle örf ve adete mübteni olan ahkâmın yani, Ahkam-ı cüziyyenin tebeddül ve teğayyürü inkâr olunamaz. Zira ezman teğayyür ettikçe nâsın ihtiyacâtı ve ahvâli ve örf ve adeti ve isti'malatı dahi teğayyür edeceği cihetle delile mebni olmayıp, örfe mübteni bulunan ahkam-ı cüz'iyye dahî tebeddül eder. Amma ahkam-ı külliyye her halde bakî olup teğayyür eylemez. Bu gibi

ihtilaf-ı zemani “zamana mebni ihtilaf” ile ihtilaf-ı burhani “delile ve hüccete müstenid ihtilaf” beynini fark ve temeyyüz etmek hayli dikkate muhtaçtır.”⁷⁶ Ali Haydar Efendi’ye göre mezkûr kâide örf ve adete mübtenî olan ahkâm ile sınırlıdır. Bu tür ahkam insanların örfi adet ve ihtiyaçlarının değişimiyle değişebilir. Fakat ortaya çıkan bu değişimin delil ve burhanlara dayalı bir değişiklik değil, zamana ilişkin bir değişiklik olduğunun farkında olmak gerekir.

Muasır hukukçulardan Nedevisi’de söz konusu kâideyi açıklarken şu kayıtları koymaktadır. “Fıkıh usulcülerinin örf ve zamana göre değişebilir diye tarif ettikleri ahkâm örf ve maslahata mebni olan içtihadî hükümlerdir. Bu sebeple kâidenin daha açık bir şekilde ve kelime ziyadeleriyle şu şekilde ifade edilmesini uygun görür. Zamanın değişmesi ile “örf ve maslahata mebni” ahkâmın değişimi inkâr olunamaz.”⁷⁷

Zamanın değişmesiyle, ahkâmın değişmesinin misali şudur: İlk dönem alimleri satın alınacak bir evin, tek bir odasının satım akdinden evvel görülmesinin yeterli olduğuna hükmetmiş, bu şekilde ev satın alan müşterinin görme muhayyerliği hakkının olmadığını beyan etmişlerdir. Fakat son dönem alimleri satım akdinden evvel tüm odaları görülmeyen bir ev için görme muhayyerliği hakkının kullanılabileceğine hükmetmişlerdir.⁷⁸

Elmalılı, ezmânın teğayyürüyle ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz kâidesini ilk olarak Bakara sûresi 134. ayet bağlamında zikretmektedir. Ayet-i Kerimenin meali şöyledir: “Onlar bir ümmetti gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz.”⁷⁹

Müfessir ayeti kerime bağlamında şunları söylemektedir: “Bu ayette başlıca üç tenbih vardır: Evvelâ, aba-ü ecdadın fezailine ittikâl ile kalınmamalıdır. Herkes, ameliyle muahaze olunur. Saniyen, eslâfa farz kılınan ahkâm, aynen ahlâfa dahi farz kılınmak nasıl müstenker değilse ihtilaf-ı mesaliha mebni Muhammed Aleyhisselâm’ın insanları eski bir milletten yeni bir millete nakletmesi ve bu suretle büsbütün yeni bir şariat getirmesi de mümkündür. Bu da istinkâr edilmemelidir. Bâlâdaki nesih âyetleri de bu imkânı natıktır. İşte “ezmanın

⁷⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm*, 1:102.

⁷⁷ Nedevisi, *el-Kavaidü’l-Fıkhiyye*, 158.

⁷⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm*, 1:102.

⁷⁹ Kur’ân’ı Kerim, Bakara 2/134

teğayyüriyle ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz.” kaide-i fıkhiyesi bu gibi ayetlerin mazmunudur. Ahkâmın böyle ilel-ü mesalihi ile deveranını bilmeğe, “fıkıh” tabir olunur. Din-i İslâm’ın böyle bir taraftan ahkâm-ı sabite, diğer taraftan ahkâm-ı mütehavvileyi haiz olması, onun kıyamete kadar bekasını teyid edecek esbattan birisidir. Bu sayede beşeriyetin hem terakkisi muhafaza olunur hem de buhranlı, yıkıcı inkılâblardan mahfuz kalır. Salisen, tarikat-i Enbiya’ya temessük etmek isteyenlerin seleflerini, hata ve sevab kör körüne taklid ile uğraşmayıp hakk-u batılı bizzat temyiz ederek amel etmeleri lâzım gelecektir. Çünkü “siz onların işlediklerinden mesul değilsiniz buyurulmuştur.”⁸⁰

Elmalılı, ayet bağlamında Allah’ın geçmiş ümmetlere farz kıldığı bir hükmü, sonrasında gelen ümmetlere de farz kılması nasıl mümkünse aynı şekilde Rasûlü Muhammed (asm)’ın da maslahatların değişmesine istinâden insanları bir dinden başka bir dine nakli ve büsbütün yeni bir şariat getirmesinin de aynı şekilde mümkün olduğunu ifade etmektedir. Zira Bakara sûresi’nde bulunan nesih ayetleri de aynı hakikate işaret etmektedir. Elmalılı’ya göre zamanın değişmesi ile ahkâmın değişmesi inkâr olunamaz kâidesinin menşei bu ayettir. Fıkıh ise bu tür ayetlerin maslahatlara istinâd eden illetlerinin değişimini bilmeye denir. İslâm’ın bir kısmının sabit ahkâmı, bir kısmının değişebilir ahkâmı haiz olması kıyamete kadar bâki olmasını sağlayacak sebeplerden birisidir. İslam dininin taşıdığı bu özellik sayesinde hem beşeriyetin terakkisi muhafaza olunur hem de İslam yıkıcı ve buhranlı birtakım inkılaplardan muhafaza olur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Elmalılı’nın tefsirini kaleme alırken kendilerinden faydalandığı ilk dönem müfessirlerinden hiçbiri bu ayet ile kâide arasında bir bağlantı kurmamıştır.⁸¹ Yine kaynak olarak kullandığımız fıkıh kitaplarında da bu ayete değinilmediği görülmektedir. İbn Nüceym’in ise Eşbâh’ında “Ezmânın teğayyürüyle ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz kâidesine değinmemektedir.”⁸² Ali Haydar Efendi’de kâideyi açıklamış olduğu kısımda mezkûr ayete yer vermemiştir.⁸³

⁸⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1:425.

⁸¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-Muhît*, c. 8 (Beyrut: Daru’l Fikr, 1460), 545-46; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Beğavî, *Meâlimü’t-Tenzîl*, 1. bs (Beyrut: Daru’l-İhya et-Tûras, 1460), 171; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtûbî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 2. bs (Kahire: Daru’l-Kutub el-Asriyye, 1964), 2:139; İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, c. 3 (Mekke: Daru’t-Terbiye ve’t-Tûras, t.y.), 101; Ebû’l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1. bs, c. 1 (Beyrut: Daru’l-Kitâb el-ilmiyye, 1419), 320.

⁸² İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, 33.

⁸³ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm*, 1:102-3.

Elmalılı'nın mezkûr kâideye değindiği diğer ayet ise Kasas sûresi'nin 45. ayetidir. Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkıp Medyen'e gelişi, burada Şuayb (asm)'ın kızlarına rastlayıp onlardan birisiyle evlenmesi, Şuayb (asm)'ın tayin ettiği süre bitince tekrar Mısır'a gitmek üzere ailesi yola çıkıp Tur Dağı'na doğru yol alması olayları anlatıldıktan sonra Hz. Peygamber'e hitaben şöyle buyrulur: "Mûsâ'ya emrimizi vahyettiğimiz sırada sen (ey Muhammed, vadinin) batı tarafında bulunmuyordun ve olayın tanıklarından da değildin. Bilâkis (aranızda) biz nice nesiller meydana getirdik ve onların ömrü nice yıllar sürdü. Sen âyetlerimizi kendilerinden okuyarak öğrenmek üzere Medyen halkı arasında oturmuş da değilsin; aksine (bu bilgileri sana) gönderen biziz."⁸⁴

Bu ayetlerin açıklaması sadedinde Elmalılı özetle şunları söyler. Tevrat, kurûn-ı ûlanın helakinden sonra insanlara hakikati gösterecek basiretler olmak üzere insanlara gönderilmiştir. Zira insanlar bu sayede kurûn-ı ûlanın halini düşünür ibret alırlar da Firavun ve askerleri gibi zulüm ve haksızlık etmezler. İşte bu sûretle Tevrat'ın nüzûlunun hikmeti anlatıldıktan sonra Kur'an'ın indiriliş hikmeti ve Risalet-i Muhammediyeyi anlatmak için özetle şunlar söyleniyor. Musa'ya levhaları verdiğimiz mîkat yerinde değildin. Tevrat ile hüküm verip Peygamberliğini teyid ettiğimizde yanında olmadığın gibi. O vakitte yaşayıp anlatılan bu olaylara şahit olanlardan da değildin. Fakat biz nice nesiller inşâ ettik. Tevrat'ın neşei hidayeti ile kurûn-ı vusta husûle geldi. Onlar üzerine de ömür uzadı. Uzun zamanın geçmesi ile kocadılar, şaşkınlıştılar. O iman dinçliği ve amel kudreti kalmadı. Kalpler katılaştı, din hissi söndü, türlü bid'atler, ihtilaflar ve tefrikalar dine girdi.

*İşte şeriat ve ahkâm da zamanla meydana gelen bu değişiklik yeni bir şeriat iktiza etti. Musa'nın hissettiği o ateşi yeniden duyurmak, mehabbetullah ile yeni bir hayat şevk-u neş'esi vermek için yeni bir kitap, yeni bir Peygamberle ahbar-u ahkâmı yenilemek lâzım geldi. Bu sebeple sana vahiy gönderip, bunları bildirdik. Tevrat, kurûn-ı vustayı tenvir için verildiği gibi bu suretle Kur'an da kurûn-ı vustanın fetretine nihayet verip kurûn-ı cedideyi tenvir için gönderildi.*⁸⁵

⁸⁴ Kur'an'ı Kerim, Kasas 44-45

⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:211.

Ayetin konumuzu ilgilendiren kısmı tam olarak burasıdır. Elmalılı, ayet bağlamında zikredilen zamanla şeriat ve ahkâmda meydana gelen değişikliğin yeni bir şeriatı iktiza etmesi ile konumuz olan küllî kâide arasında bağlantı kurarak şunları söyler:

Fıkıhta: “Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz” kaidesinin bir esası demek olan bu vecîz âyet, bi’set-i Muhammediyye’nin bir sır-ü hikmetini göstermekte ve Kur’ân’ın her zamana hâkim olabilmesinin esas vechini anlatmaktadır. Ki tetavüli ömür ile eskimiş olan cem’iyyet-i beşeriyyeyi emr-i hakk olan diğer bir neş’e, “bir neş’et-i uhrâ” ile yenilemek kanunu, bunun mısradaki sûre-i Hadîd’de gelecek olan, “Yine o iman edenlere çağrı gelmedi mi? Ki kalpleri Allah’ın zikrine ve inen hak aşkına huşu’ ile coşsun ve bundan evvel kendilerine kitap verilmiş sonra üzerlerinden uzun zaman geçip de kalpleri katılaşmış ve ekserisi fıska dalmış bulunanlar gibi olmasınlar. İyi biliniz ki Allah arzı ölümünden sonra diriltir, işte size âyetleri beyan ettik gerek ki aklınız ersin.”⁸⁶ ayetidir. “Allah Teâlâ, bu ümmete muhakkak her yüz sene başında dinini yenileyecek kimse gönderir” meâlindeki hadîs-i şerif dahi asırdan asra bu âyetlerin tatbikine teşvik yollu bir vaaddir.⁸⁷

Elmalılı’ya göre bu vaadin biri ilmî biri amelî olmak üzere iki ciheti vardır. İlmî cihetini Kur’an’da amelî cihetini ise Hz. Peygamber’in sünneti ile ümmetin târihi seyrinde aramak gerekir. “Âlimler, enbiyanın vârisidir.” hadîs-i şerifinin manası bu suretle tecelli eder. Fakat şunu ifade etmek gerekir ki dini tecdid etmek, dinde aslı olmayan bid’atlar ihdas etmek değildir. Asılsız bid’at hevâdır. Cem’iyyeti gençleştirmeyi bozar, ihtilâfa düşürür, sapıtır. Hadîs-i Nebevîde buyurulduğu gibi “her bid’at, bir dalâlettir ve her dalâlet ateştedir.” Bu izah bize gösterir ki, burada Peygamber’in ilmindeki temayüzü anlatmak için vârid olan ayette gayet lâtîf ve belîğ bir icaz vardır. Asıl mânâ şudur: “Sen ne orada ne de o zamanda hâzır değil idin ki, onları bilesin lâkin Biz, vahiy ile risalet verdik de bildin. Sebebi de, zaman uzamakla kurûn-ı vustâ eskimiş, dinler bozulmuş olduğundan yenilemek için yeni bir Peygamber’in gönderilmesinin iktiza etmiş olmasıdır.”⁸⁸

Yukarıda verilen açıklamalar ışığında özetle şunları söylemek mümkündür. Zamanla örf ve maslahatlarda dahil olmak üzere ahvâl ve şerâitte meydana gelen

⁸⁶ Kur’ân’ı Kerim, Hadid 57/16-17

⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1:211.

⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1:212.

değişiklikler birtakım ahkâmın yenilenmesini gerekli kılar. Zira yukarıda zikredilen ayetler bize bu değişimin bir örneğini sunmaktadır. Fakat bu tecdîd ve değişim alelâde bir değişim değildir. Bu değişim dinin aslî kaynaklarına bağlı kalınarak, Kur'an ve sünnet merkezli bir değişimdir. Zira dinde aslî olmayan birtakım şeylerin tecdid adı altında dine sokulması tahriften başka bir şey değildir. Bu durum cemiyete istikamet sağlayamayacağı gibi insanlığı sapkınlık ve delaletle sürükleyecektir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk dönem tefsirlerin mezkûr kâide ile söz konusu ayet arasında bağlantı kurulmamıştır. Ebu Hayyan tefsirinde Hz. Peygamber'in müceddid olarak gönderildiğini zikretmekle yetinmiştir.⁸⁹ Beğavî⁹⁰, Kurtûbî⁹¹, Taberî⁹² ise benzer açıklamalar yaparak herhangi bir fikhî kâideye değinmemiştir. Ali Haydar Efendi de aynı şekilde konuya ilişkin herhangi bir ayet zikretmemiştir.⁹³

Görüldüğü üzere Elmalılı, tefsir yazım sürecinde fikhî birikimini de ortaya koyacak özgün yorumlarla eserini süslemiştir. Uzun bir tefekkür süreci sonucunda fark edilebilecek detayları ortaya koyarak, fikhî kâidelere temel teşkil edebilecek ayetlere eserinde işaret etmiştir.

2.2 Mevrid-i Nassda İçtihada Mesâğ Yoktur.

Mevrid-i nass, hakkında kitap, sünnet yahut icmada delil bulunan konu demektir. İçtiha ise dinin hükümlerini talep yolunda müçtehidin olanca gücünü harcamasına denir.⁹⁴ Mesâğ ise izin demektir. Kâidenin manasını şu şekilde ifade etmek mümkündür. Şâri tarafından nass vârid olmuş konularda nassın hilafına içtiha yapmak câiz değildir.

Bu konuyu Ali Haydar Efendi şu şekilde ifade etmektedir: “Mevrid-i nassda yâni herhangi mes'ele ki, onda nass-ı şâri' vârid olmuştur, o nassın hilâfına olarak, ictihâda yâni müctehidlerin ictihâd etmelerine mesâğ yâni, cevâz-ı şer'i yoktur. Ve bir mes'ele ki, onda nass-ı şâri' vârid olmuştur, ibâd için onu tağyîr etmek kâbil olamaz. Ve öyle nassın

⁸⁹ el-Endelüsî, *el-Bahrü 'l-Muhît*, 8:309.

⁹⁰ el-Beğavî, *Meâlimü 't-Tenzîl*, 3:537.

⁹¹ el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-Ahkâmi 'l-Kur'an*, 13:291-92.

⁹² et-Taberî, *Câmiu 'l-Beyân an Te'vîli Âyi 'l-Kur'an*, c. 19: 585.

⁹³ Ali Haydar Efendi, *Dürerü 'l-Hükkâm*, 1:102-3.

⁹⁴ Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 2. bs (İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009),

muhâlifî olan içtihadı i'tibâr ve onunla amel olunamaz. Çünkü kıyâs ve icthâdın sıhhati fûrû'da ademü'n-nass yâni nass-ı şâri' bulunmaması ile meşruttur."⁹⁵

Burada sözü edilen nass kitap, sünnet ve icma'dır. İctihat zannî bir delil olduğu için içtihat sonucu elde edilen hükümde zannî olur. Nass ile sabit olan hükümler ise kesinlik ifade eder. Bu sebeple kesin olan bir şey zannî olan bir şey için terk edilmez.⁹⁶

Bu kâidenin misali şudur: beyyinenin müddei üzerine yeminin ise münkir üzerine olduğu konusunda nass sabittir. Bu nassın hilâfına beyyinenin münkir, yeminin ise müddei üzerine olması hakkında içtihat yapılması câiz değildir. Aynı şekilde bir kimsenin başka birinin malını gasp, rüşvet yahut itlâf gibi yollarla elde etmesi ve bir kimsenin başka birini bigayrı hakkın katletmesi nass ile yasaklanmıştır. Bu nassın hilâfına içtihat yoluyla gasp, rüşvet, itlaf ve katl konusunun tecviz edilmesi câiz değildir.⁹⁷

Elmalılı, mezkûr kâideye ilk olarak Bakara sûresi 185. ayet bağlamında değinmektedir. "O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği ramazan ayıdır. Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, size doğru yolu göstermesinden ötürü Allah'ı tazimle anmanız için ve şükredesiniz diye (uygun hükümler gönderiyor)."⁹⁸

Ayetteki içinizden her kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin kısmını yorumlayan Elmalılı, ayetin üç manayı muhtemil olduğunu söylemektedir.

1. Sizden her kim, Ramazan'da mukim ise onu tutsun.
2. Sizden her kim, Ramazan'ı yakînen bilirse onu tutsun.
3. Sizden her kim, Ramazan'ın hilâlini görürse onu tutsun.

Birinci ve ikinci manaya göre, "şehir" kelimesi Ramazan ayının bütününe sarf edilecek olursa, vaciplik tamamına yöneleceği için Ramazan'da oruç tutmak mümkün olmaz. Halbuki farz olan o ayda oruç tutmaktır. Bundan dolayı aya şahit olmak, ayın bir

⁹⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:70.

⁹⁶ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 58.

⁹⁷ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:71.

⁹⁸ Kur'an'ı Kerim, Bakara 2/185

kısmına şahit olmak anlamındadır. Kısacası burada hilali görmek anlamı zorunlu değildir. Buna göre ilim sebepleri açıklanmamıştır. Bunu araştırmak gerekecektir.

Elmalılı bu konuda esbâbı ilim için içtihadı mesâğ var mıdır? sorusunun akla gelebileceğini kaydederek şunları söyler: Ayette geçen şuhûd (şahitlik), hazar ile (mukîm olma) veya huzur-ı aklî demek olan yakîn bilgi (kesin bilgi) ile açıklandığı takdirde, gerekli araştırma yapıldıktan sonra başkaca nass yoksa, esbâb-ı ilim hakkında içtihadı izin verilmesi gerekir. Zira bazı kimseler bu konuda başka nass yoktur zannı ile gök bilimi hesaplarıyla dahî amel olunabileceği görüşünü benimsemişlerdir. Fakat selef alimlerinin çoğunluğuna göre bu konuda başkaca nasslar mevcut olduğundan içtihat konusu yapılamaz. Çünkü ayet bu konu hakkında sâkit ise de kitap ve sünnette başkaca deliller mevcuttur.

Öncelikle Kur'an'da "Ey Muhammed! Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: O insanlar için vakitlerdir."⁹⁹ Buyurulmaktadır. Bu ayet gösterir ki şer'an vakti tayin eden delil hilaldir. Hilal ise görünen şeyin adıdır. Bundan başka hilalin nasıl görüleceğine ilişkin nasslar sünnette mevcuttur.

1. "Ay yirmi dokuz gündür, görmedikçe tutmayın ve görmedikçe iftar etmeyin. Eğer üzeriniz bulutlanırsa mikdarını hesap ediniz." (Buhari: Savm-11) Acaba bu mikdar-ı hesap ne demektir? Bunu da şu hadîsler göstermiştir:

2. Hilâli görünceye kadar oruç tutmayın. Üzeriniz bulutlanırsa otuzu miktar yapınız." (Buhari: Savm 11)

3. Ramazan'ı rü'yeti sebebiyle tutunuz. Eğer aranızda bir bulut veya sis girerse şehri Şa'ban'ın adedini otuza ikmal ediniz ve Ramazan'ı Şa'bandan bir gün oruçuyla karşılamayınız." (Ebu Davud: Savm: 7)

4. Yani ay kâh otuz ve kân yirmi dokuz olur. Görürseniz tutunuz, görürseniz bozunuz, eğer bulutlu olursa otuza sayınız." (Buhari: Savm-11)

İşte bunlar ve benzeri sahih hadisler "sana hilallerden soruyorlar onlara de onlar vakit ölçüleridir." ayetine mutabık olarak "sizden her kim o aya şahit olursa onda oruç tutsun." ayetindeki şuhûd-ı şehrin (aya şahit olmanın) geçerli şer'i sebebinin açıklamaştır. Binaenaleyh meselede içtihadı mesağ yoktur. Bu nasslar gösteriyor ki şer'an bir hilalin görülmesinden itibaren ayın en yüksek ölçüsü otuz gündür.

⁹⁹ Kur'an'ı Kerim, Bakara 2/189

Otuz gün tamam olunca başka bir delile ihtiyaç kalmaz. Fakat ay bazen yirmi dokuz gün olur. İşte o zaman delile ihtiyaç vardır. Bu delilde hilalin görülmesidir. Yani delil getirerek bilmek değil, görerek bilmek gerekir. Görerek bilmenin mümkün olduğu mevkide ehlinden sâdır olan haberin muteber bir beyyine olduğunda da şüphe yoktur.¹⁰⁰

Yukarıda açıklandığı üzere hilalin görülmesi meselesinde delil şer'an hilalin görülmesi olarak nass tarafından tayin edildiği için bu konuda içtihat yapılması tecviz edilmemektedir.

İbn Kesîr ayet bağlamında fikhî bir takım mesâile değinmiş fakat herhangi bir fikhî kâide zikretmemiştir.¹⁰¹ Taberî ve Kurtûbî ise konuya ilişkin pek çok rivayete değinmiş fakat herhangi bir kâide zikretmemiştir.¹⁰² Aynı şekilde Beğavî de ayet bağlamında herhangi bir kâide zikretmemektedir.¹⁰³

Elmalılı, mevrîd-i nassta içtihada mesaj yoktur kâidesine Bakara sûresi 213. ayet bağlamında tekrar değinmektedir. “İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi. Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında anlaşmazlığa düşenler de onun kendilerine verildiği kimselerden başkası değildi. Sonra Allah onların, üzerinde ayrılığa düştükleri gerçeği, kendi izniyle müminlerin bulmasını sağladı. Allah dilediğini doğru yola iletir.”¹⁰⁴

Âdem (sav)’ın ilk insan olmasından anlaşıldığı üzere tüm insanlık bir asıldan türemiştir, ilk fitratları gereği kanun-u hak üzere hareket eden tek bir millet idi. Allah da onlara hakka itaatin ve vifâkın sevabını müjdeleyen, muhalefet ve isyanın cezasını anlatarak korkutan Peygamberler gönderdi ve onlarla hakka müteallık kitapta indirdi ki ihtilaf etmiş oldukları hususlarda aralarında hakem olsun haksızlığı ortadan kaldırsın. Sonra insanlar indirilmiş olan bu kitapta ihtilaf ettiler. Bu ihtilafı çıkaran da başkası değil o kitaba nâil kılınmış olan ehl-i kitap oldu. Hem de bunlar, bu ihtilafı kendilerine açık

¹⁰⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:521-522-23.

¹⁰¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1:368.

¹⁰² et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3:449; el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 2: 290.

¹⁰³ el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 1: 217.

¹⁰⁴ Kur'an'ı Kerim, Bakara 2/213

ayetler geldikten sonra aralarındaki kin, haset ve Peygamberlerle bile yarış etmek davasından nâşi çıkardılar.

Elmalılı bu noktada ehl-i kitabın düşmüş olduğu hatayı mezkûr kâide ile ilişkilendirerek şunları söylemektedir: “Eğer bu ihtilâf, nass-u beyyine bulunmayan, nassta meskûtün anı kalan hususatta edille-i gayr-i beyyine ile taharri-i hak için olsa idi İhtilaf-ı nâsı mümkün olduğu kadar azaltacak meşru bir içtihat olabilirdi. Lâkin bunlar, böyle yapmadılar. Beyyineler geldikten sonra, mevrîd-i nassta ihtilaf ettiler. Halbuki mevrîd-i nassta içtihadı mesağ yoktur. Ve bu gibi nusustan dolayıdır ki, bu kaide, ilm-i Fıkıhın kavaid-i külliyesinden birini teşkil etmiştir.”¹⁰⁵

Eğer bu görüş ayrılığı açık nassın bulunmadığı, ayette değinilmemiş noktalarda, açık olmayan deliller vasıtasıyla hak aramak için olsaydı insanlar arasındaki ihtilafı mümkün olduğu kadar azaltacak meşru bir içtihat olabilirdi. Oysaki bunlar hakkında açık nass bulunan konuda ihtilaf ettiler. Halbuki hakkında açık nass bulunan konularda içtihat yapılması câiz değildir.

Hakkında açık ve kesin ayet bulunan konularda yapılan içtihatlar, insanlar tarafından hak kanuna (Allah’ın kanunu) aykırı olarak kendi kendine kanun koymaktır. Bu ise hak kanuna uygun bir şekilde ihtilafları ortadan kaldırmak değil, karşı ve zıt görüşler ortaya koymak demektir. Böylece kitap ehli, insanların dünya sevgisi ile çekişmelerine ve görüş ayrılıklarına tam anlamı ile hâkim olmak için bahşedilmiş olan Hak kitabın âyetlerine ve delillerine karşı azgınlıkla ve sınırı aşır, yeniden görüş ayrılıkları çıkararak insanların akıllarını karma karışık ettiler. Hukuk ayaklar altında çığnendi, ahlak ve toplum düzeni bozuldu, nimetler sona erdi, bunun sonucu olarak da hatır ve hayale gelmez belalara düştüler.¹⁰⁶

Daha sonra Allah, bunların ihtilaf ettikleri hakka Hz. Muhammed (sav)’ın bi’seti ve Kur’an’ın indirilmesi ile iman edenlere hidayet verdi. İşte Allah böyle dilediğini dosdoğru yola hidayet eder. Görüldüğü üzere ehl-i kitap hakkında açık nass bulunan hususlarda yapmış olduğu içtihat sebebiyle tefrikaya düşmüş, ihtilafları ortadan kaldırmak için vaz’ ettikleri kanunlar kendilerini çok daha derin tefrikalara düşürmüştür.

¹⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:70.

¹⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:70.

Hakkında nass olmayan konularda içtihat câiz ve gerekli görülmele beraber, mevrîd-i nass olan hususatta içtihat yapılması tecviz edilmemiştir.

Bu âyetten şu da anlaşılıyor ki, her Peygamber, zamanında meb'us olduğu insanlar beyninde muhtelefün fih olan emr-i Hakk'ı izah ederek ref-i ihtilâf ve talim-i tevhid etmiş ve bu babda nusus-i zahire ve beyyinat-ı kafiye getirmiştir. Bu sebeble ehl-i imanın ve ulemanın vazifesi mevrîd-i nassda ihtilâf çıkarmak değil, nususun sakit olduğu hadisat-ı hukukiyede edille-i gayr-i beyyineden taharri-i hakk-u hakikat ile ref-i ihtilâf edecek ahkâm-ı istinbat edebilmek ve bu suretle icma-i ümmetin tariklarını ilmen ihzar eylemektir. Hasılı ihtilâfat-ı ferdiye olmasa idi, insanlar, hâkim-ü hükme, ahkâm-ı cezaiyeye muhtaç olmayacaklardı. Ve milel-i muhtelifê zuhur etmeyecekti harb-ü darbe, hüküm-ü hükümete lüzum kalmayacak, kavanin-i fitrat kâfi gelecekti. Mademki, ihtilâf ettiler ve ihtilâfat-ı ferdiyeden ihtilâf-ı millîye de geçtiler, o halde hak düşmanlariyle boğuşmaya mecbur olacaklardır. Bununla boğuşabilmek için de kendi aralarında hakka iman-ü riayetle teavün ve tekâfül-i hak sayesinde dünya ve ahireti korunmak ve silm-i külliyyi tesis etmekle mükelleftirler ve risalet-i Muhammediye ile Kur'an-ı Azımüşşan beşerîyyeti bu suretle mebdeinden müntehasına müvazi bir vaz'iyet içinde tevhid-i hakka ve selâmeti külliyyeye hidayet için gelmiştir.¹⁰⁷

İbn Kesîr¹⁰⁸, Taberî¹⁰⁹, Kurtûbî¹¹⁰ ve Beğavî¹¹¹ tefsirleri söz konusu ayet ile kâide arasında herhangi bir bağlantı kurmamıştır.

Elmalılı'nın, mevrîd-i nassta içtihadı mesağ yoktur kâidesine değinmiş olduğu bir diğer ayet ise Âl-i İmrân sûresi 159. ayettir. Ayetin meâli şöyledir: “Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”¹¹²

¹⁰⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:76.

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 1:426.

¹⁰⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4:281.

¹¹⁰ el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 3: 30.

¹¹¹ el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 1:272.

¹¹² Kur'an'ı Kerim, Âl-i İmrân 3/159

Ayetin konumuzla alakalı olan kısmı “iş hakkında onlara danış” yani işleri onlarla istişare et kısmıdır. Elmalılı’ya göre bu ayet pek çok hikmeti tazammun eder:

1. Peygamber’in onlarla istişaresi şanlarının ve payelerinin yükselmesini icap eder. Bu da onların muhabbetlerini artırır.
2. İnsanlığa numune-i imtisal olacak Hz. Peygamber’in ashabının yüksek bir siyasi terbiye elde etmesi matlub-u ilâhî idi. Bu terbiye ise ancak Hz. Peygamber’in mektebi risaleti ile mümkündür.
3. Hz. Peygamber Uhud vakasından evvel istişare etmiş ve Medine’den çıkılmaması taraftarı olduğu halde çıkmış ve olanlar olmuştu. Şayet Hz. Peygamber bu olaydan sonra istişareyi terk etse o müşavereden dolayı kalbinde bir teessür bulunduğuna delalet ederdi. Bu sebeple bu vaka sonrası müşavere emri tasrih edilmiştir ki kalbi nebevîde böyle bir teessür olmadığı ve müşavere hususunda teessür câiz olmayıp emniyetle hareket etmenin gerekli olduğu ayrıca iyi niyetle ortaya çıkan içtihadattan dolayı işin sonunda hata ortaya çıksa bile, evvelinde herhangi bir mesuliyet olmadığı anlaşılsın.
4. Uhud istişaresinde münafık Abdullah İbn Übeyy’de vardı. İstişareye dahil edildiği halde istişare ahlâkını tanımayarak emre iştirak ve müdahale hırsıyla hareket etmiştir. Oysaki ayette onları işe ortak et değil “iş onlarla istişare et.” buyrulmaktadır. Bu durum siyaset-i İslâmiyye’nin tahakküm ve istibdat fikrinden uzak müsamahalı bir ahlaka sahip olduğunu, hem bu müsamahanın tevhidin aslına ve ihlas fikrine muhalif açık veya gizli şirke varan bir iştiraki emir mahiyetinde olmaması lüzumunu ihtardır.¹¹³

Ayetin ifade etmiş olduğu hikmetlerden bahseden Elmalılı, buradaki müşavere emrinin vücub mu yoksa nedb mi ifade ettiği konusunda ulemanın ihtilafı olduğunu söyler: “İmam-ı Şafî Hazretleri nedb’e hamletmiş ise de zahir olan vücubdur. Fakat müfessirîn ve ulemanın ittifakı vardır ki, min İndillah vahy nâzil olmuş bulunan hususatta Peygamber’in ümmet ile müşavere etmesi caiz değildi. Çünkü nass karşısında re’y-ü kıyas batıldır. Mevrid-i nassta içtihadı mesağ olmadığı, ma’lumdur. Nass olmayan hususata gelince, her şeyde müşavere câiz midir, değil midir?”¹¹⁴

Elmalılı bu soruya özetle şu şekilde cevap verir. Ulema ve tefsircilerin büyük çoğunluğu ayette geçen “الأمر” kelimesindeki harf-i tarîfin istiğrak için değil ahd için

¹¹³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:439.

¹¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:440.

olduğu, ayetin evvelinde de savaştan bahis olduğu cihetle harbe ilişkin konularda geçerli olduğu fikrini benimsemektedir. Bir kısım ulema ise “الأمر” kelimesinin âmm olduğunu ve ancak nass vârid olan hususata tahsis edilmiş ve umumu üzere hüccet olarak kalmış olduğu fikrindedir. Zira ayette “De ki: “İşin tamamı Allah’a aittir.” buyurulmaktadır.¹¹⁵ Açık delillerin vürudundan sonra ihtilaf eden ve kitaba iman etmeyenler hakkında vârid olan ayetlerin, mevrîd-i nassta içtihadı mesâğ olmadığını gösterdikleri başka bir ifadeyle nass karşısında içtihadın, ilâhi emirler karşısında kendi görüşüyle kıyasa kalkışan İblis’in hali olduğu malumdur.

Sözü Hz. Peygamber’in içtihadı memur olup olmadığına getiren Elmalılı, vahyin mazharı olan Hz. Peygamber’in sırf dünyevî konularda değil, vahiy vârid olmayan konularda da içtihadıyla amel ettiğini söylemektedir. Şu kadar var ki bu içtihadı ibtidâen hata melhuz olabilir, ancak hata vâki olur ise vahiy ile tashih olur ve devam etmezdi. Hz. Peygamber’in içtihadını diğer insanların içtihadından ayıran temel fark da budur.¹¹⁶

Bu sebeplere istinaden denilebilir ki Hz. Peygamber vahiy nazil olmayan konularda içtihat yapmaya memur idi. İctihat ise araştırma ve münazara ile kuvvet bulacağından Hz. Peygamber mevrîd-i vahiy olmayan konularda müşavere ile emrolunmuştur. Bu durum pek çok faydayı içerisinde barındırmakla birlikte bunun asıl illet ve hikmeti ümmetin talim ve terbiyesi olduğu açıktır. Zira müşavere Peygamber için mendup, ümmet için vaciptir.

Ebû Hayyan, tefsirinde istişarenin yalnızca hakkında nass bulunmayan konularda câiz olduğunu ifade etmiş fakat herhangi bir fikhî kâideye değinmemiştir.¹¹⁷ İbn Kesîr¹¹⁸, Kurtûbî¹¹⁹, Beğavî¹²⁰ ise istişarenin hangi konularda yapılabileceğine ilişkin birtakım açıklamalarda bulunmuş fakat herhangi bir kâide zikretmemişlerdir.

Elmalılı’nın, mevrîd-i nassta içtihadı mesâğ yoktur kâidesine değindiği bir diğer ayet A’raf sûresi 12. Ayettir. “Allah buyurdu: “Ben sana emretmişken seni secde

¹¹⁵ Kur’ân’ı Kerim, Âl-i İmrân 3/154

¹¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:440.

¹¹⁷ el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-Muhît*, 3:409.

¹¹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîm*, 2:131.

¹¹⁹ el-Kurtûbî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 4: 251.

¹²⁰ el-Beğavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, 1: 527.

etmekten alıkoyan nedir?” (İblîs), “Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın dedi.”¹²¹

Ayetin siyakında Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: “Andolsun sizi yarattık; sonra size şekil verdik, sonra da meleklerle, “Âdem’e secde edin” diye emrettik. İblîs’in dışındakiler secde ettiler. O secde edenler arasında yer almadı.”¹²² Siz hiçbir şey değil iken nev-i beşerden bir fert olarak yarattık sonra sizi yaratılışın başında suretsiz, uzusuz bir mahluk, arzda bir çamur ve babanızın sulbünde bir zerre, bir nutfe olduğunuz halde siz ahsen-i takvim olan insan suretine koyduk. Sonra da Meleklerle Adem’e secde edin. Ona boyun eğip itaat ve inkıyad ile hizmet edin dedik.

Bu secde emrinin mahiyetine ilişkin Elmalılı şu değerlendirmeyi yapar: “Hz. Âdem, kendi ferdiyyetinde bilfiil haiz olduğu fezâil ve melekât-ı insâniyyeden başka bütün zürriyyetinde tecelli edecek olan fezâil-ü melekâtı da bilkuvve hâiz olmak itibariyle Ebü’l-beşer olarak teemmül edildiği zamandır ki, hilkat-i Âdem, hilkat-i Beni Âdem’i, tasvir-i Âdem, tasvir-i Beni Âdem’i, Âdem’e secde bütün nev’-i beşere secdeyi mutazammın olduğu tevazzuh eder.”¹²³

Bu emir sonrasında melekler secde ettiler İblîs ise secde edenlerden olmadı. Buna mukâbil Allah ona “Sana ne mâni oldu da ben emrettiğimde secde etmemeye cüret eyledin.” buyurdu. Bu tevbih ile sual üzerine İblîs şöyle cevap verdi. “Ben ondan hayırlıyım” daha faziletli ve yükseğim. Böyle olanın madununa secde etmesi revâ değildir. Binâenaleyh bu emir ma’kul ve müstahsen değildir. İşte beni secdeden meneden, ondan yüksek olmam ve bu emri muvafık görmememdir. Ben ondan hayırlıyım çünkü “beni ateşten onu ise çamurdan halkettin.”

Elmalılı’ya göre bu isyanın sebebi şudur: bu lahzaya yani Adem’e (sav) secde emrinin vüruduna kadar Allah Teala İblîs’in hissiyatına dokunacak bir teklifte bulunmamıştı. Bu zamana kadar isyanın vaki olmaması ve melekler içinde bulunması emirlerin o vakte kadar kendi arzu ve temayülatına uygun bir şekilde cereyan etmesi sebebiyledir. Bu şekilde olan bir taatin, sadece emir ve rızayı ilahiye boyun eğmekten neşet ettiği tebbeyyün edemezdi. Ne zaman ki Âdem yaratılıp melekler ile birlikte İblîs’e

¹²¹ Kur’ân’ı Kerim, A’raf 7/12

¹²² Kur’ân’ı Kerim, A’raf 7/11

¹²³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4:65.

secde emredilince bu hepsi için bir imtihan olmuş ve bu imtihan İblîs'in hissiyatına dokunmuştur. Bu suretle Allah'ın bildiği gibi melekler ve Âdem tarafından da anlaşılmıştır ki İblîs'in sâbıkan meleklerle refakat ve müşabeheti "Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır."¹²⁴ Vasfını hakikaten haiz olduğu için değil emr-i ilahi ile emr-i nefsin tearuz etmemesi ve isyana sebep bulamamasından dolayı imiş.¹²⁵

Elmalılı'ya göre İblîs'in bu dava ve istidlâlindeki başlıca hata ve galat noktaları şunlardır:

1. Evvel emirde İblis, suâle karşı vaz'iyet ve vazifesini takdir edememiş, cevabı ta'rız ve muaraza tavrına dökerek bahs-ü kelâmda gasb-ı makam sevdasına düşmüştür. İ'tiraf ve i'tizar yerine, i'tiraz ve Allah'a hata nispet etmeye kalkışmıştır.
2. Mevrid-i nassta kıyas ve içtihadı kıyam etmiş, emr-i sariha karşı halkın delâletine -yaratılışın üstünlük vesilesi olduğu zannıyla- müracaat eylemiştir.
3. "Beni ateşten halkettin, onu ise çamurdan halkettin." demesi haddi zatında doğrudur. Lâkin İblis, bu iki vakıa-i hilkati mukayese ile bundan "ben daha hayırlıyım" neticesini almak için nokta-i nazarında hata etmiştir. Zira bir taraftan Hâlik'in halkını i'tiraf ile ona nazar-ı dikkati celbediyor gibi görünürken, diğer taraftan havr-u meziyyete nazarını madde ve unsura kasretmiş, failin nisbet-i ihtisasına, surete, gayeye atf-ı nazar eylememiştir.¹²⁶

Elmalılı, İblîs'in hata ettiği noktalar içerisinde mevrîd-i nassta içtihadı mesağ yoktur kaidesini zikretmektedir. Zira ona göre İblîs hakkında vahiy olan bir hususta kendi rey ve içtihadına göre kıyasa kalkışmıştır. Kendisinin ateşten yaratıldığını, ateşin ise çamurdan hayırlı olduğunu bu sebeple kendisinin de Adem'den (sav) hayırlı olduğu iddia etmiştir. Mevrid-i nassta yapmış olduğu bu hatalı kıyas sebebiyle huzuru ilahîden kovulmuş ve ebedî bir hüsrana mahkûm olmuştur.

İbn Kesîr, İblîs'in secde emri karşısında takınmış olduğu tavır sebebiyle özrünün kabahatinden büyük olduğunu söyler. Ateşten yaratılmış olmanın daha hayırlı olduğunu söyleyen İblîs yalnızca unsura bakmış Allah'ın ihsan etmiş olduğu büyük kıymeti gözden

¹²⁴ Kur'ân'ı Kerim, Tahrîm 66/6

¹²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:66.

¹²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:67.

kaçırmıştır. Zira Allah Âdem'i (sav) bizatihi yaratmış ve ona ruhundan üfürmüştür. İbn Kesîr burada İblîs'in nassa mukabil fâsit bir kıyasta bulunduğunu ifade etmiştir.¹²⁷ Taberî tefsirinde ilk kıyas yapanın İblîs olduğundan bahseder ve yapmış olduğu bu kıyasın hatalı olduğunu söyler.¹²⁸ Beğavî, aynı şekilde yanlış bir kıyasın yapıldığından bahseder fakat herhangi bir kâide zikretmez.¹²⁹ Kurtûbî eserinde iblîs'in fâsit bir kıyas sebebiyle Rabbine karşı isyankâr olduğunu ve kendi reyi ile kıyasa kalkışan ilk kişi olduğunu söyler. Ona göre nassa muhalif olarak gerçekleştirilen kıyas merdûddur.¹³⁰ Ebû Hayyan ise tefsirinde öncekilere benzer açıklamaların tekrarından sonra mevrîdi nassta içtihada mesaj yoktur kâidesine yakın bir ifade kullanarak İblîs'in yapmış olduğu kıyasın mevrîd-i nass olan bir mevzuda olduğunu ve fasit bir kıyas olduğunu ifade eder.¹³¹ Görüldüğü üzere A'raf Sûresi 13. Ayeti bağlamında serdedilen yorumlar birbirine benzemektedir. Tüm müfessirler yapılan kıyasın nass olan bir hususta olduğunu ve bu sebeple hatalı olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber küllî kâideler arasına girmiş olduğu haliyle mevrîd-i nassta içtihada mesaj yoktur kâidesine en yakın ibare Ebû Hayyan tarafından kullanılmıştır.

Elmalılı'nın söz konusu kâideye değinmiş olduğu bir diğer ayet Tevbe sûresi 60. ayettir. "Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah'ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir."¹³² Söz konusu ayet zekatların sarf edilebileceği dokuz grubu açıklamaktadır. Yukarıda sayılan dokuz grup içerisinde kalpleri kazanılacak olanlar -müellefe-i kulûb- özellikle Hz. Ömer'in uygulamaları sonrası her dönemde statüsü tartışılmış olan kısımdır. Elmalılı, bu kısma ilişkin birtakım açıklamalar yapmakta ve konuyu mevrîd-i nassta içtihada mesaj yoktur kâidesi kapsamında açıklamaktadır. Buna göre müellefe-i kulûb üç kısımdır. Bir kısmı kafirlerdir ki Hz. Peygamber bunların şerlerini defetmek, Müslümanlara eziyet etmelerini engellemek ve diğer müşrik ve zekât vermeyenlere karşı İslam tarafına yardımları için bir

¹²⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3:353.

¹²⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 12:327.

¹²⁹ el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 2:182.

¹³⁰ el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 7:171.

¹³¹ el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhîṭ*, 5:18.

¹³² Kur'ân'ı Kerim, Tevbe 9/60

bahşış ve ihsan ile İslam’a meylettirmek isterdi. Diğer bir kısım kendilerine atıyye verilmek suretiyle kendilerinin ve maiyyetlerinde bulunanların İslam’a girmeleri gözetilen yöneticilerdir. Bu sayede kavimleri içinde müslüman olanlar varsa onların inançlarında sebat etmesi ve inançları sebebiyle herhangi bir eziyet görmemesi amaçlanırdı. Son kısım ise İslam’a yeni girmiş, niyetleri henüz zayıf bulunan kimselerdir ki fakir olmasalar bile kalpleri İslam’a iyi ısınsın, imanları takviye olsun diye özellikle taltif edilir zekâtta pay alırlardı. Üç grupta da iktizayı hale göre İslam’a hizmet için cihat etme ve fakirlerin hukukunu muhafaza hikmetini bulmak mümkündür.

Bununla birlikte birinci kısma Hz. Peygamber tarafından verilen atıyyenin sadakalardan verildiğine ilişkin sahih bir rivayet bulunmamaktadır. Elmalılı’nın beyanına göre rivayetler bunun ganimetlerden verildiğini gösterir.¹³³ Dolayısıyla bu ayette zikredilen ve Hz. Peygamber’in payı olan humusu humustan verilir ki bu Hz. Peygamber’in halis mülküdür. Bu sebeple İmam Şafii başta olmak üzere bazı alimler müellefe-i kulûb vasfının gayr-ı müslimlere değil, Müslümanlara ait olduğu görüşünü benimsemişlerdir.

Bundan başka Hazret-i Ebûbekir’in zaman-ı hilâfetinde mezkûr Uyeyne İbn Hısn ile Akra’ İbn Hâbis ki, -Necidli idiler- kendisine gelmişler: “Ya Halîfet-i Resulillâh, bizim tarafta otsuz, menfaatsız kır bir yer var. Re’yin olursa bunu bize ver.” demişler. Müşarûn’ileyh de onu, onlara ikta’ eylemiş ve buna dair bir hat tahrir ve işhad etmiş idi. Fakat hazırûn miyanında Hazret-i Ömer yoktu. İkisi bir şahid olsun diye kendisine vardılar, anlattılar. Hazret-i Ömer, bunu işitince yazılmış olan hattı ellerinden aldı, sildi ve yırttı ve dedi ki: “Resulullah sizi İslâm’a te’lif ediyordu ve o gün İslâm azdı. Şimdi ise Allah Teâlâ İslâm’ı iğna etti. Gidiniz, gücünüz yettiği kadar cehdediniz. Siz, riayet ederseniz Allah da gözetir”. Bunun üzerine hiddetle dönüp Hazreti Ebu Bekir radiyallahü anh’a müracaat ettiler. “Halife sen misin, Ömer mi?” dediler. Müşarûn’ileyh de: “İsterse o” buyurdu ve Hazret-i Ömer’e muvafakat etti. O’nun fiil ve re’yini inkâr etmedi. Ashaptan inkâr eden de olmadı.”¹³⁴

Haz. Ebubekir döneminde yaşanan bu olaya ilişkin değerlendirme yapan Elmalılı, konuyu mezkûr fikhî kâideye bir dayanak olarak görmüştür. Ona göre Hz. Ebubekir

¹³³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4:411.

¹³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4:411.

devlet arazisinin şahıslara verilmesini uygun görmüş ve hükmü imzalamıştır. Daha sonra ise Hz. Ömer'in fiilini inkâr etmeyerek vermiş olduğu hükümden derhal rucu' etmesi şunlara delalet etmektedir: Demek ki söz konusu meselede Hz. Ömer'in ihtar ettiği manayı derhal anlamış ve tasdik etmiştir. Yani müellefe-i kulûb atıyyesi, Müslümanların sayısının az olduğu hallerle sınırlıdır. Ve bunda içtihadı mesağ yoktur. Zira Hz. Ebubekir bu konuda içtihadı mesağ görse idi, imza altına almış olduğu bir hükmün feshedilmesine izin vermezdi. Ashaptan bunu inkâr eden de olmayınca mesele icmaî bir mahiyete bürünmüştür. Bu sebepte seleften pek çok alim zekâttan verilecek olan müellefe-i kulûb payının bu illele sukut ettiği görüşünü benimsemişlerdir.¹³⁵

Elmalılı'ya göre zekatlardan müellefei kulûba pay verilmesi konusu Müslümanların sayısının az olduğu hallere mahsurdur ve bu konuda içtihadı izin yoktur. Bu konuya ilişkin Hz. Ebubekir'in tavrı konunun içtihadı kapalı olduğunu göstermektedir. Zira şayet konu içtihadı açık olsa idi Hz. Ebubekir imza ettiği bir hükmün iptal edilmesine rıza göstermezdi.

İbn Kesîr¹³⁶, Taberî¹³⁷, Kurtûbî¹³⁸ konuya ilişkin rivayetlere ve yapılan yorumlara yer vermişler fakat herhangi bir fikhî kâideye değinmemişlerdir.

2.3 Ehveni Şerreyn İhtiyâr Olunur

Bu madde Eşbâh'ta bulunan “İki fesâd teâruz ettiğinde daha hafif olan zarar tercih edilerek büyük zarar defedilmeye çalışılır” kâidesinden mütercemdir. Buna göre bir kimse iki bela ile karşı karşıya kaldığı vakit, her ikisi de eşit derecede ise dilediğini seçebilir. Fakat ikisi farklı seviyelerde ise bu durumda ehven olan tercih edilir.¹³⁹

Ali Haydar Efendi bu hususta şunları söylemektedir: “Bir kimse böyle iki fesâddan birisini irtikâba mecbur olduğu halde ehaff ve ehvenini irtikâb ederek a‘zamını yâni, büyüğünü terk eder. Yoksa büyüğünü irtikâb edemez. Çünkü bilâ-zarûret harâma mübâşeret câiz olmayıp, ziyâdede ise zarûret yoktur. Ammâ fesâdların ikisi de yekdiğere müsâvî olur ise lede'l-mecbûriyye her hangisi olur ise olsun irtikâb olunabilir.”¹⁴⁰

¹³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:412.

¹³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 4:147.

¹³⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14:315.

¹³⁸ el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 8:181.

¹³⁹ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:276.

¹⁴⁰ Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:88.

Bu kâide zararlarla alakalı tüm kâidelerin neredeyse özeti mahiyetindedir. Parmakta çıkan bir yara, kangrene dönüşüp kolu kaybettirecekse parmak kesilerek zarar minimum seviyede tutulur. Gerekirse vücudu kurtarmak için diğer uzuvlar feda edilebilir.¹⁴¹

Savaşmak insanların hayatlarını kaybetmesi, sakat kalması, geride sahipsiz insanlar ve harap beldeler bırakması gibi sebeplerle ilkesel olarak istenmeyen bir şeydir. Bununla beraber hak ve hukuk tanımaz, saldırgan ve zalim topluluk ve devletler karşısında can ve mal güvenliğini muhafaza etmek için savaşmak gerekebilir. Bu açıdan zulmü engelleme yolunda savaşmak iki beladan daha hafif olanını tercih etmek anlamına gelmektedir.¹⁴²

Elmalılı, söz konusu kâideye ilk olarak Bakara sûresi 191-192. Ayetler bağlamında değinmektedir: “Onları yakaladığınız yerde öldürün; sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şayet sizinle savaşmaya kalkışlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir! Eğer onlar vazgeçerlerse, artık Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.”¹⁴³

Hicretten önce, herhangi bir şart gözetilmeksizin, Müslümanların müşriklerle savaşmaları yasaklanmış, onlarla kurulan ilişkilerde barışçıl yöntemlerin izlenmesi emredilmiştir. Hicretten sonra ise Müslümanlar kendi devletlerini kurarak siyasi açıdan bağımsızlıklarını elde edince, zamanla birtakım ayrıntıları belirlenen bazı şart ve kurallara uymak kaydıyla, savaşmalarına izin verilmiş ve savaşmaları kaçınılmaz olduğunda ise emredilmiştir. Bu iznin ilk defa Hac Sûresi 39. ayetle verildiği anlaşılmaktadır; ancak konumuzu teşkil eden ayeti de bu çerçevede düşünmek mümkündür. Ayette özellikle savunma amaçlı savaşın emredildiği görülmektedir.¹⁴⁴

Bu bağlamda Allah Teala Müslümanlara Allah yolunda savaşmayı emretmektedir. “Ve onları nerede yakalarsanız öldürün.” Yani Hill veya Harem demeyin, onların size taarruzda bulunmasını beklemeksizin böyle yapın. Ve sizi çıkardıkları yerden yani Mekke’den onları çıkarın, vatanınızı kurtarın. Buradaki çıkarma emri tedbirle ilgili bir

¹⁴¹ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 93.

¹⁴² Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 93.

¹⁴³ Kur'ân'ı Kerim, Bakara 2/191-192

¹⁴⁴ Hayreddin Karaman vd., *Kuran Yolu Tefsiri*, 4. bs, c. 1 (DİB Yayınları, 2012), 293-94.

emirdir ve bu vaad Mekke'nin fethiyle yerine getirilmiştir. Gerçi katil (öldürme), haddi zatında kötü bir şeydir, fakat fitne de katilden daha ağırdır.

Fitne, sözlükte karışığını almak için altını ateşe koymaktır. Bu sebeple mihnet ve belaya sokmak manasına kullanılmıştır ki ayette de bu manada kullanılmıştır. Yani insanları vatanlarından çıkarmak, insanları azaba giriftar edecek bela ve mihnet katilden (ölümden) daha ağırdır. Ölümden daha ağır ne vardır demeyiniz. Zira ölümü temenni ettiren hal ölümden daha ağırdır.¹⁴⁵

İşte bu bağlamda Elmalılı, mezkûr kâide ile ayet arasında ince bir bağlantı kurar ve şunları söyler: “Zira katlin zahmet olması, çabuk geçer, fitnenin ki devam eder. Katil, insanı yalnız dünyadan çıkarır. Fitne ise hem dinden hem dünyadan öldürür. Binaenaleyh fitneye tutulmaktan ise, o fitneyi çıkaranları öldürmek veya ölmek veya çıkardıkları fitneyi kendi başlarına yıkmak elbette yeğdir. Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur kaidesi de bu gibi nususdan müstenbattır.”¹⁴⁶

Elmalılı'ya göre katlin zahmeti geçicidir, fitnenin zahmeti ise kalıcıdır. Katil insanın yalnızca bu dünya hayatına etki ederken fitne hem din hem de dünya hayatına etki eder. Bu sebeple fitnelere dûçar olmaktansa o fitnelere sebep olanları öldürmek yahut onlarla mücadele ederken ölmek yahut çıkardıkları fitneleri onların başlarına yıkmak daha yeğdir. Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur kâidesi de bu ve benzeri nasslardan çıkarılmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Kesîr¹⁴⁷, Taberî¹⁴⁸ ve Kurtûbî¹⁴⁹ söz konusu ayetler bağlamında herhangi bir fikhî kâideye değinmemiştir. Ayette geçen “fitne” kelimesi bağlamında verilen farklı manalar üzerinde duran müfessirler ayeti ayrıca mensuh olup olmama noktasından ele almakla iktifa etmişlerdir.

Merhum Elmalılı, söz konusu kâideye Mâide sûresi 89. ayeti bağlamında tekrar değinmektedir. “Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz, fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir

¹⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:34.

¹⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:34.

¹⁴⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1:389.

¹⁴⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3:565.

¹⁴⁹ el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 2:351.

köle âzat etmektir. Buna imkânı olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğinizde (bozarsanız) yeminlerinizin kefâreti işte budur. Yeminlerinize bağlı kalın. Allah âyetlerini sizin için bu şekilde açıklıyor ki şükredesiniz.”¹⁵⁰

Mezkûr ayetin siyakında şu hususlara değinilmektedir. “Ey iman edenler! Allah’ın size helâl kıldığı iyi ve güzel şeyleri haram saymayın, sınırı da aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez. Allah’ın size verdiği helâl ve temiz rızıklardan yiyin ve iman etmiş olduğunuz Allah’ın yasaklarından sakının.”¹⁵¹

Ey iman edenler, evvelâ Yahudiler gibi akitleri ifa etmemek ve misakları unutup nakzetmek suretiyle o nimetlerin kesilmesine sebep olmayın. İkinci olarak Hristiyanlar gibi ilâhî akitlere muhalif akitler yaparak Allah’ın size helal ve mübah kıldığı şeylerden kendinizi menetmeyin. Bu suretle Allah’ın hudutlarını ve ahkâmını tecavüze yeltenmeyin. Helale haram demek, hoş ve temiz nimetleri kazanmada başkalarının hakkına tecavüz gibi haramlara girmeyin. Helal olarak kazandığınız nimetler hususunda da hırs ile hareket ederek israfa düşmeyin ve şehvetler ardında dolaşmayın. Gerek nefsin gerekse başkalarının hakkını gözeterek itidal ile hareket edin. Çünkü Allah haddi aşanları sevmez.¹⁵²

Elmalılı, bu noktada Mâide sûresi 1. Ayette geçen “akitlerinizi ifa ediniz.” Emri ile 87. ayette geçen “Allah’ın size helâl kıldığı iyi ve güzel şeyleri haram saymayın.” ayeti arasında bir müşkil olduğundan bahseder. Zira ifa edilmesi gereken akitler içerisine yeminler de dahildir. Peki şayet bir insan yemin ederek kendisine helal olan bir şeyi haram kılmış bulunursa ne yapacak? Yeminini yerine getirse “helalleri haram kılmayın” misakını nakzetmiş olacak, yerine getirmese yemin akdini ifa etmemiş olacak. İşte bu müşkilin halli noktasında 89. ayette şu hususlara değinilmektedir.

Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden sorumlu tutmaz. Çünkü o, bir akit değildir. Fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden sizi sorumlu tutar. “Şöyle yapacağım yahut şöyle olursa şöyle edeceğim” tarzında geleceğe yönelik yapılan yeminlerle sizleri sorumlu tutar. Mesela “Vallahi evlenmeyeceğim, vallahi zevceme yaklaşmayacağım, vallahi yarın oruç tutacağım, vallahi sigara içmeyeceğim” gibi yeminler mün’akittirler.

¹⁵⁰ Kur’ân’ı Kerim, Mâide 5/89

¹⁵¹ Kur’ân’ı Kerim, Mâide 5/87-88

¹⁵² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3:360.

Bu gibi yeminler birer akit oldukları için ifa edilmeleri gerekir. Edilmedikleri takdirde Allah muahaze eder. Bu tür yeminler ise iki türlüdür. Birisi, masiyet olmayan bir şeye yemindir ki, bunun nakzı asla caiz değildir. Diğeri ise masiyet olan bir şeye yemin etmektir ki, bunda sebat edip akdi yerine getirmek nakzından daha günahtır.

İşte bu noktada Elmalılı, ehven-i şerreynin ihtiyar olunup yeminin nakzının tercih edileceğini ve keffaret verilmesi gerektiğini ifade eder. Zira ödenecek olan bu keffaret hem nakzı ahdin dünyevî bir cezası, hem de ahiretteki sorumluluktan halâs için bir ibadet olma özelliğini haizdir. Bununla beraber keffaretin lüzumu sadece bu kısma mahsus değildir. Çünkü nakzı caiz ve evlâ olan bir yemin akdinin bozulmasından dolayı muahaze demek olan keffaret vacip olunca, nakzı asla caiz olmayan yeminin bozulması sebebiyle bu muahezenin evleviyetle farz olacağı açıktır. Bu suretle tüm keffaretlerde hem ukubet (ceza) hem de ibadet manası olduğu ortaya çıkar. Herhangi bir yemin-i mün'akide bozulduğu vakit kişi dünyada bir keffaret ile muaheze edilir. Ve bu keffaretle yukarıda zikredilen müşkil çözülmüş olur.¹⁵³

Ebû Hayyân¹⁵⁴, Beğavî¹⁵⁵ gibi müfessirler eserlerinde mezkûr ayet ile söz konusu kâide arasında herhangi bir bağlantı kurmamıştır.

Elmalılı'nın söz konusu kâideye değinmiş olduğu bir diğeri ayet ise Kehf sûresi 79. ayettir. “Gemi var ya, o, denizde çalışan yoksul kimselerindi. Onu delerek kusurlu hale getirmek istedim. (Çünkü) onların gideceği yerde her (sağlam) gemiyi gaspetmekte olan bir kral vardı.”¹⁵⁶

Söz konusu ayetin siyakında Musa (sav) ile Hızır (asm) arasında geçen olaylar dizisi anlatılmaktadır. Resûlullah'ın olayla ilgili tamamlayıcı bilgiler verdiği bir açıklamasında bildirdiğine göre, bir gün Hz. Mûsâ İsrâiloğulları'na hitap ederken kendisine, “İnsanların en bilgini kimdir?” diye sorulur, o da “Allah bilir” demesi gerekirken “benim” diye cevap verir. Bunun üzerine yüce Allah ona, “İki denizin birleştiği yerde bir kulum var. O senden daha bilgendir” diye vahyeder. Hz. Mûsâ, “Rabbim, onu nasıl bulabilirim?” deyince de Allah, “Bir balık al, sepete koy; balığı nerede yitirirsen işte kulum oradadır” diye cevap

¹⁵³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:362.

¹⁵⁴ el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4:350.

¹⁵⁵ el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 2:82.

¹⁵⁶ Kur'ân'ı Kerim, Kehf 18/79

verir. Mûsâ aleyhisselâm, emredilene yapıp yardımcısı Yûşâ b. Nûn ile yola koyulurlar. İki denizin birleştiği yerdeki bir kayanın yanına geldiklerinde başlarını koyup uyurlar. Balık sepetten atlayıp denizde yüzmeye başlar. Uyandıktan sonra Yûşâ balığın kaybolduğunu farkeder, fakat Mûsâ'ya haber vermeyi unuttur. O gün ve bütün gece giderler. Sabah olunca Mûsâ yardımcısına, “Yiyeceğimizi getir. Gerçekten yolculuğumuz yüzünden yorgun düştük” der. Yûşâ bir gün önce kayanın dibinde uyuyup uyandıklarında balığın kaybolduğunu farkettiğini, ancak durumu Mûsâ'ya haber vermeyi unuttuğunu söyler. Mûsâ, “İşte bizim aradığımız yer orasıydı” der ve hemen geri dönerler, uyudukları yere gelerek Hızır ile buluşup tanışır. Hz. Mûsâ Hızır'a ondan ilim öğrenmek için geldiğini söyleyince, Hızır “Sen benimle beraberliğe sabredemezsin” der. Mûsâ da, “İnşallah, beni sabreder bulacaksın. Senin emrine de karşı gelmem” diye cevap verir. Hızır, “Eğer bana tâbi olursan, sana o konuda bilgi verinceye kadar hiçbir şey hakkında bana soru sorma!” diye uyarıda bulunur. Derken bir gemi gelir, gemiye biner binmez Hızır geminin tahtalarından birini söküp çıkartır. Mûsâ ona kötü bir iş yaptığını söyler. Hızır, “Sana, benimle beraberliğe sabredemezsin demedim mi?” der. Mûsâ verdiği sözü unuttuğunu söyleyerek özür diler. Sahile çıktıklarında Hızır, sahilde oyun oynayan çocuklardan birini öldürür. Mûsâ ona, mâsum bir cana kıymanın kötü bir davranış olduğunu hatırlatır. Hızır, “Sana benimle beraberliğe sabredemezsin demedim mi?” der. Mûsâ, “Bundan sonra sana bir şey sorarsam bir daha benimle arkadaşlık etme” diye cevap verir ve artık mazeret gösteremeyeceğini söyler. Nihayet bir köye gelirler ve köy halkından yiyecek isterler. Fakat köy halkı onları misafir etmez. Köyde yıkılmak üzere olan bir duvar görürler. Hızır duvarı düzeltir. Mûsâ, “Onlar bizi misafir etmediler ... dileseydin, bu yaptığına karşılık onlardan bir ücret alırdın” der. Hızır, Hz. Mûsâ'nın son müdahalesinin artık ayrılma sebebi olduğunu, yolculukları esnasında yaptıklarının sebeplerini anlatacağını bildirir.¹⁵⁷

Olayların iç yüzünü Hz. Musa'ya anlatan Hızır (asm) gemiyi ayıplama sebebine ilişkin şunları söyler. “Evvela gemi denizde çalışan birtakım bîçarelerin idi. Ben onu ayıplandırmak istedim ki ötelerinde bir melik vardı.” Bu melikin Gassan meliki Cülenda İbn Kerker olduğu söylenmektedir. Namı yapmış olduğu zulümlerle anılan bu kral “her gemiyi gasp ederek alıyordu.” Yani sağlam ve kusursuz olan her gemiye el koyuyordu.

¹⁵⁷ Karaman vd., *Kuran Yolu Tefsiri*, 3:568-71; Bak. Kehf sûresi 18/60-82

Bu sebeple gemiyi biraz yaralayıp, ayıplamak gemiyi gasptan kurtarmak için ehven-i şerreyni ihtiyar ile o miskinlere yardım kabilinden bir maslahat idi. İşte ahkâm-ı ilahiyyede böyle zahiren zarar gibi görünen şeylere tesadüf olunur ki, ledünniyatı bilinirse onların zarar değil menfaat olduğu ortaya çıkar.¹⁵⁸

Elmalılı'ya göre Hızır (asm)'ın gemiyi ayıplama sebebi geminin tümünden gaspedilip miskinlerin elinden alınmasını önlemektir. Bu sebeple Hızır (asm) iki zarardan birini tercih etmeye mecbur kalmış ve daha az zararlı olanı tercih etmiştir. Geminin tümünden gaspedilmesini engellemek için kısmen zarara uğratılması ehven-i şerreyn ihtiyar olunur kâidesinin kur'anî temellere dayandığını ortaya koymaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Kesîr söz konusu ayet ile kâide arasında bir bağlantı kurmamıştır.¹⁵⁹ Kurtûbî ise bunun maslahata yönelik bir amel olduğundan bahsetmiş, malın tamamının ıslahı için bir kısmının ifsadının caiz olduğuna delil olmasından bahsetmiş fakat ehveni şerreyn ihtiyar olunur kâidesine değinmemiştir.¹⁶⁰ Beğavî ise konuya ilişkin bir takım tarihi bilgiler vermiş fakat herhangi bir kâide zikretmemiştir.¹⁶¹

2.4 Zaruretler Memnu Olan Şeyleri Mübah Kılar

Zorunluluk manasına gelen zaruret kelimesi fıkıh ıstılahında yasak olan şeyin işlenmesini caiz addetmeye sebep olan özür olarak tanımlanmaktadır.¹⁶² Mübah ise Şâri nazarında yapıp yapılmaması eşit olan fiildir. Herhangi bir yemeği yemek yahut yememek gibi.¹⁶³

Dolayısıyla söz konusu kâidenin şu şekilde anlaşılması gerekmektedir. Zaruretler şer'an yasaklanmış ve haram olan şeyleri mübah kılar. İslam hukuk usulünde yasaklanmış şeylerin mübah kılınmasına ruhsat adı verilmektedir ki bir özür sebebiyle sonradan meşru

¹⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:406.

¹⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 5:166.

¹⁶⁰ el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 11:36.

¹⁶¹ el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, 3:210.

¹⁶² Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 2. bs (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 617.

¹⁶³ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 407.

kılınan şey anlamına gelmektedir. Ruhsatta ise yalnızca hukukî sorumluluk ortadan kalkar, haramlık ise devam eder.¹⁶⁴

Buradaki mübahlığın manasını şu şekilde ifade etmek mümkündür. Kişinin sorumluluk noktasında mübah fiil işleyen kimsenin gördüğü muameleyi görmesidir. Yani mübah bir fiil işleyen kişi nasıl ki bu fiil sebebiyle muaheze edilmezse, bu ruhsatı işleyen kişi de aynı şekilde muaheze olunmaz.¹⁶⁵

Mesela bir kimsenin malına taarruz ve zarar yasak iken bir kimse aklıktan helak olacak seviyeye gelse daha sonra bedelini ödemek veya sahibiyle helalleşmek üzere bir başkasının malını izni olmaksızın kerhen ve cebren alsa mübahtır.¹⁶⁶

Bununla birlikte zaruretler her memnu olan şeyi mübah kılmaz. Bir zaruretin memnu olan şeyi mübah kılmasının şartı zaruretin, memnu olan şeyden daha aşağı mertebede olmamasıdır. Daha aşağı mertebede olursa memnu olan şeyi mübah kılamaz.¹⁶⁷

Bu sebeple Şâfiler, “Zarûretler memnu olan şeyleri mübah kılar.” kaidesine “Zarûretin, haram olan şeyden daha aşağı mertebede yer almaması durumunda” kaydını ilave ederler. Onların bu kayıtlı amaçladıkları şey, aklıktan ölmek üzere olan biri için - her ne kadar ölü eti yemesi câiz olsa da- ölen kişinin, peygamber olması halinde onun etinden yemenin helal olmayacağını ifade etmektir. Çünkü peygamber etini yemenin haramlığı, şer’-i şerîf’in nazarında, aç olan kişinin canından daha önemlidir. Hanefiler de bu manayı ifade edecek şeyler söylemişlerdir. Nitekim Hanefî fakihler şöyle der: Başkasını öldürmekle ve öldürmemesi halinde kendisinin öldürüleceği ile tehdit edilen birinin bunu yapma ruhsatı yoktur. Öldürürse günahkâr olur.”¹⁶⁸

Elmalılı söz konusu kâideye ilk olarak Bakara sûresi 173. ayet bağlamında değinmektedir. “Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur. Biliniz ki Allah bağışlayan ve esirgeyendir.”¹⁶⁹

¹⁶⁴ Yıldırım, *Mecelle’nin Külli Kâideleri*, 78.

¹⁶⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, 1:80.

¹⁶⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, 1:81.

¹⁶⁷ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, 1:81.

¹⁶⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, 266.

¹⁶⁹ Kur’ân’ı Kerim, Bakara 2/173

Ayetin öncesinde iman edenlerin Allah tarafından kendilerine rızık olarak verilen şeylerin helal ve temiz olanlarından yemeleri ve yalnız Allah'a şükretmeleri emrolunmuştur. Daha sonra ise iman edenlere haram kılınan şeyler icmâlen beyan edilmiştir. Allah size sadece şunları haram kılmıştır: “Meyte”, yani kesilmesi gerekirken kesilmeden kendi kendine ölen veya kesim yerine geçmeyecek bir sebeple ölen hayvanlar. “Kan” yani dem-i mesfuh akar kan ve “domuz eti” gerek meyte gerek kesimi yapılmış olsun domuz eti mutlak surette haram, her şeyi ile pis ve necistir. “bir de Allah’tan başkası adına kesilen.” ihlâk esasen sesi yükseltmek demektir. Müşrikler tapınmış oldukları mabudlarına kurbanlar keser Lat namına, Uzza namına diye isimlerini yüksek sesle yad ederlerdi. Bu sebeple gerek gizli gerek açık şekilde Allah’tan başkası adına kesilen kurbanların etlerinin yenilmesi haramdır. Bununla beraber “Her kim muztar olur” ve yemediği taktirde helak olacağı muhakkak bulunursa bu muztar (zor durumda kalan kişi), “bâğî olmadığı” yani kendi gibi başka bir muztarın ölümünü defedecek kadar elinde bulunana saldırarak kendini kurtarmak için onun helakine sebebiyet vermediği, “mütecâviz de olmadığı”, yani ölmek için yeterli olan zaruret miktarını aşmadığı sürece “ona günah yoktur.” Bu şekilde zor durumda kalan kişi bu sayılanlardan hangisini bulur ise, zaruret miktarı yani ölmeyecek kadar yemeye ruhsat vardır. Kişi bu ruhsatı terk ederse günahkâr olur.

Tüm bu açıklamalardan sonra Elmalılı, konumuzu teşkil eden “zaruretler yasak olan şeyleri mübah kılar” ve “zaruretler kendi miktarınca taktir olunur” kaidelerinin bu ve benzeri ayetlerin mazmunu olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁰

İbn Kesîr söz konusu ayet bağlamında Allah Teâlâ’nın zaruret ve ihtiyaç halinde sayılan yiyeceklerin tüketimini mübah kıldığını ifade etmektedir.¹⁷¹ Taberî’de aynı şekilde zaruretlerin haramları mübah kıldığından bahsetmekte ve bu hususta çeşitli rivayetler nakletmektedir.¹⁷²

Elmalılı’nın söz konusu kâideye değinmiş olduğu bir diğer ayet ise Mâide sûresi 106. Ayettir. “Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki âdil kişi, şayet seyahatte iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan başka

¹⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:479.

¹⁷¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1:351.

¹⁷² et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3:321.

iki kişi aranızda (konu hakkında) şahitlik etsin. Eğer (vasiyeti uygularken) iinize bir şüphe düşerse, bu iki şahidi namazdan sonra alıkorsunuz; “Bunu yakınıımız hatırına da olsa hiçbir bedel karşılığında satmayız ve Allah’ın buyruğu olan bu tanıklığı asla gizlemeyiz, aksi halde apaçık gnahkrlardan olacağımızda kuşku yoktur” diye Allah’ın adına yemin ederler.”¹⁷³

Elmalılı mezkûr ayetler bağlamında iki konuya dikkat çeker. Birincisi müslüman bir kimsenin bulunmadığı zaruret halinde müslüman olmayanların işhdı ve şehadeti meselesidir. Diğeri ise şahitlere yemin verdiremek meselesidir. Ayetin konumuzla ilişkili olan kısmı ilk kısımdır.

Fakihlerin çoğunluğuna göre “مِنْكُمْ” akrabanızdan, kabilenizden “أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ” yahut sizin gayrınızdan, müslimlerden iki kişidir. Yani sizin kabilenizden olmayan müminlerden demektir. Akrabalar len kişinin durumuna daha vkıf ve yabancı olanlardan daha şefkatli olacağı cihetle vasiyette evvela hısım ve akrabadan şahitler tutulması; bunların olmadığı sefer vb. hallerde ise yabancılardan şahit tutulmasının daha muvafık olduğu gösterilmiştir. İbn Abbas, Eb Musa el-Eş’ar, Said ibn Cübeyr, Said ibn Müseyyeb, şreyh, Mücahid ve İbn Creye’den nakledildiğine göre, bir insan gurbette bulunur ve vasiyetine işhad edecek müslüman bulamazsa Nasrn, Yehud, Mecus, putperest veya her hangi bir kfiri işhad edebilir ve şehadetleri kabul edilebilir. Ve bu durum dışında kafr olan bir kimsenin mümin aleyhine şehadeti caiz olmaz. Bu durumda ayette geçen “مِنْكُمْ” Müslümanlardan “أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ” gayr-ı müslimlerden demek olur.¹⁷⁴

Elmalılı’nın ifade ettiğine göre İmamı şf demiiştir ki: “Müslümanlardan bir adam gurbette hastalanmış vasiyetine şahitlik edecek bir müslüman bulamayınca ehli kitaptan iki adam işhad etmişti. Kfe’ye geldiler, o sırada vali olan Eb Musa el-Eşarî’ye vardılar. Başlarından geçen olayı anlatıp, vefat eden adamın terikesini ve vasiyetini takdim ettiler. Ebu Musa: “Bu iş bir kere de Resulllah zamanında vaki olmuş, o zamandan beri vuku’ bulmamıştı” dedi ve ikisini de Kfe mescidinde ikindi namazından sonra, “yalan sylemediklerine, vasiyette herhangi bir değişiklikte bulunmadıklarına dair

¹⁷³ Kur’an’ı Kerim, Mâide 5/160

¹⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3:385.

Allah’a yemin verdi ve şehadetlerini kabul etti.”¹⁷⁵ Bu kavle kâil olanların bir kısmı hükmün muhkem ve baki olduğunu, bir kısmı da mensûh olduğunu söylemişlerdir.

Ayete ilişkin serdedilen görüşler ve ihtilaf noktalarına temas eden Elmalılı, daha sonra görüşler arasında mukayeseler yapar ve Fahrettin Râzî’nin altı yönden ortaya koymuş olduğu delilleri zikreder: Öncelikle hitap tüm müminleredir. Bu sebeple “أَوْ أَخْرَان” cemi-i mümininin gayrı demek olur. İkinci olarak zikredilen kimselerin şehadeti “مِنْ غَيْرِكُمْ” şayet seyahatte iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan başka iki kişi aranızda (konu hakkında) şahitlik etsin diye sefer ile kayıtlanmıştır. Şayet burada zikredilenler müslüman olsa idi şehadetlerinin geçerliliği sefer ile kayıtlanmazdı. Çünkü Müslümanın şehadeti hizada da seferde de geçerlidir. Üçüncü olarak tahlif (yemin ettirme) meselesi de bunların gayrı müslim olduklarına işaret eder. Dördüncü olarak ayetin sebep-i nüzulü iki Hristiyanın Müslüman olan Büdeyl üzerine şehadeti hakkındadır. Bunların tamamı bahsedilen kimselerin gayrı müslim olduğuna işaret eder. Beşincisi Ebû Musa el-Eşarî’nin vermiş olduğu hüküm ashaptan kimse tarafından inkâr edilmemiş olduğuna göre bu bir nevi icmadır. Altıncısı mesele Müslümanlardan işhad edecek kimsenin bulunmadığı gurbet haline ait bir zaruret meselesidir. Bu sebeple “zaruretler mahzurları (memnu olan şeyler) mübah kılar.” kaidesi devreye girer. Gurbette olan ve eceli yaklaşan bir Müslüman işhad edecek müslüman bulamaz ve bu halde küffarın şehadeti de makbul sayılmazsa bu durum pek çok mühimmatını zayi etmeye sebep olur. İhtimal ki ölen kişinin zekât ve keffaret borçları vardır. Ve ihtimal ki nezdinde emanetler ve zimmetinde birtakım borçlar olabilir. Bu sebeple erkeklerin muttali olamadığı durumlarda zaruret sebebiyle yalnızca kadınların şehadeti caiz olduğu gibi bunda da olmalıdır. Elmalılı, Râzî’nin ortaya koymuş olduğu bu taksim ile ayette nesh olmadığını savunduğu ifade etmektedir.¹⁷⁶

Yukarıda açıklandığı üzere Elmalılı, seferde iken kendisinde ölüm emareleri bulunan kimselerin şayet vasiyetlerine işhad edecek müslüman kimseler bulamazlarsa inanmayan kimselerden şahit tutmalarını zarurete binaen caiz gördüğünü ifade etmektedir.

¹⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3:385.

¹⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3:387.

2.5 Zaruretler Kendi Miktarlarınca Takdir Olunur

Zaruret sebebiyle mübah olan şeyler, söz konusu zaruretlerin had ve miktarlarınca takdir olunur. Bu madde bir önceki maddeyi takyit ve tahsis etmektedir. Başka bir ifade ile zaruretler, memnu' olan şeylerin zarureti ortadan kaldıracak miktarını mübah kılar anlamına gelir.¹⁷⁷

Zaruretin miktarının nasıl takdir edileceği konusunda kesin sınırlar koymak güçtür. Zira zaruretler ya açlık gibi emr-i semâvî olur yahut ikrah ve zor kullanma gibi emr-i gayr-ı semavî olur. İki şekilde de zaruret, zarurete dûçar olan kimse için emr-i ihtiyari olmadığından takdir ve tahdidi mutasavver değildir. Açlık ne kadar hasıl olmuş ise, zaruret o kadar olup onun derecesinin tahdid ve tenkisi mümkün değildir. Fakat açlık zaruretiyle sabit olan başkasının malını izinsiz bir şekilde alabilmenin cevâzı tahdid olunabilir. Bu hükme binaen bir kimse açlıktan helak olma seviyesine gelse bedelini vermek yahut helallik almak üzere izinsiz olarak başkasının malını almaya mecbur olsa ancak nefsinin helak olmaktan kurtaracak miktarda malı yiyebilir, bundan ziyadesine el süremez.¹⁷⁸

Elmalılı, söz konusu kâideye ilk olarak Bakara sûresi 173. ayet kapsamında değinmiştir. Zaruretler memnu' olan şeyleri mübah kılar kâidesi başlığı altında ele alınan ayet zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur kâidesine de temel oluşturmaktadır.

Ayetin siyakında iman edenlerin Allah tarafından kendilerine rızık olarak verilen şeylerin helal ve temiz olanlarından yemeleri ve yalnızca Allah'a şükretmeleri emrolunmuştur. Daha sonra ise iman edenlere haram kılınan şeyler icmâlen beyan edilerek “meyte, kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kurban edilen hayvanların haram olduğu bildirilmiştir. Bununla beraber zor durumda kalırsa ve yemediği takdirde helak olacağı kesin zor durumda kalan kişi, kendi gibi başka bir muztarın ölümünü defedecek kadar elinde bulunana saldırarak kendini kurtarmak için onun helakine sebebiyet vermediği ve ölmek için yeterli olan zaruret miktarını aşmadığı sürece ona günah yoktur. Bu şekilde zor durumda kalan kişi bu sayılanlardan hangisini bulur ise, zaruret miktarı yani ölmeyecek kadar yemeye ruhsat vardır. Kişi bu ruhsatı terk ederse günahkâr olur.

¹⁷⁷ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:82.

¹⁷⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:82.

Tüm bu açıklamalardan sonra Elmalılı, konumuzu teşkil eden “zaruretler yasak olan şeyleri mübah kılar” ve “zaruretler kendi miktarınca takdir olunur” kaidelerinin bu ve benzeri ayetlerin mazmunu olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁹

Elmalılı’nın mezkûr kâideye değindiği bir diğer ayet ise Bakara sûresi 221. Ayettir: “İman etmedikleri sürece Allah’a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Şundan emin olun ki imanlı bir câriye, sizin hoşunuza gitse de müşrik bir hür kadından iyidir. İman etmedikleri sürece Allah’a ortak koşan erkeklerle de kadınlarınızı evlendirmeyin. Şundan da emin olun ki imanlı bir köle, sizin hoşunuza gitse bile müşrik bir hür kişiden daha iyidir. Onlar insanları ateşe çağırırlar, Allah ise izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır, gerektiğe hatırlasınlar diye insanlara âyetlerini açıklar.”¹⁸⁰

Ayet-i kerime müminler ile müşrikler arasındaki nikah ahkâmına dair birtakım düzenlemeler getirmektedir. Özetle ayette şu hususlara değinilmektedir. Ey ehl-i iman gerek zahiri gerekse hakiki manada müşrik kadınlardan hiçbirini nikahınıza almayın ta ki iman edinceye kadar. O zaman evlilik yapabilirsiniz. Ve şunu iyi bilin ki iman etmiş bir cariye müşrik bir kadından hayırlıdır. Vele ki o müşrik kadın sizi meftun etmiş olsun. Güzelliği, hal ve tavrı, terbiye ve nezaketiyle son derece hoşunuza gitsin. İman etmiş olan bir kadın, cariye de olsa nikah ve izdivaca, aile kurmak için en gerekli şey olan iffet ve sadakat noktasından hür ve pek güzel görünen imansız bir kafirden daha layıktır. Bu sebeple imansız kadınlarla evlilik suretiyle aile kurmaya kalkışmayın. Gerek zahiri gerekse hakiki müşrik olan ve gerek ehli kitap olsun gerek olmasın gayr-ı mümin bulunan kafir erkeklerin hiçbirine de nikah etmeyiniz. Onlara sizden olan hiçbir kız, kadın tezvic etmeyiniz. Ta ki o imansızlar iman etsinler. O zaman kız ve kadınları tezvic edebilirsiniz. Şüphesiz mümin bir köle, bir kafirden hayırlıdır. Vele ki o kafir sizi meftun ve hayran etsin. Hürriyeti, güzellik ve serveti, dünyevî istikbali sizin gayet hoşunuza gitmiş olsa bile böyle bir gayr-ı mümine kadını nikahlamayın. O imansızlar halleri yahut sözleriyle ateşe davet ederler. Allah ise Cennet ve mağfirete çağırıyor. Ve ayetlerini açıklıyor ki düşünüp akıllarını başlarına alsınlar.¹⁸¹

¹⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:479.

¹⁸⁰ Kur'ân'ı Kerim, Bakara 2/221

¹⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:92.

Ayetin sebebi nüzulüne ilişkin Elmalılı şu rivayetleri nakletmektedir. “Bidayet-i İslâm’da Müslümanlar, gerek Ehl-i kitap ve gerek kitabsız ale’l-ıtlak gayr-ı müslimlerle kız alır, verirlerdi. Bu esnada Abdullah bin Revaha Radıyallahüanh, müslime bir cariyesini azad etmiş ve tezevvüc eylemiş idi. Haseblerine rağbeten kâfirelerle münakehayı arzu eden nâs, buna, “bir cariyeyi tezevvüc etti diye ta’n etmişlerdi. Bir de Beni Haşim’in halifi olan Ebu Mersed-i Ganevî Kennaz İbn Hüsayn veya Mersed ibn Ebi Mersed, Kureyş’ten Anak namında müşrike ve fakat cemalden nasıbedar olan bir kadını tezevvüc etmek için Resulullah’dan istizan etmiş, “inneha tucibünî ya Resulallah” demiş idi. Kezalik Huzeyfe ibn Yeman, Velîde-i Sevda Hasna nam cariyesini ı’tak ve tezevvüc etmiş idi. Bu hadiselerden biri veya mecmuu sebebiyle bu âyet nazil oldu. Küffâr ile münakehat, yani gerek almak ve gerek vermek ikisi de suret-i kafiye men-ü tahrim edildi.”¹⁸²

“Bugün size iyi ve temiz nimetler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helâldir; sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Gayri meşrû ilişkide bulunmak veya gizli dost tutmak şeklinde değil de meşrû bir nikâhla evlenmek şartıyla mümin kadınlardan iffetli olanlar ile sizden önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar - mehirlerini verdiğiniz takdirde- size helâldir. Kim inanmayı reddederse ameli kesinlikle boşa gider. O, âhirette de hüsrana uğrayanlardanır.”¹⁸³ ayetinin beyanıyla yukarıdaki ayetin ilk kısmından ehl-i kitap kadınları istisna edilerek ehl-i kitaptan tezevvüce keraheten ruhsat verilmiş ayetin ikinci kısmı ise muhkem olarak kalmış ve kız vermek tecviz edilmemiştir.¹⁸⁴

Tüm bu açıklamalar sonrasında Elmalılı sözü zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur kâidesine getirerek şunları söyler: “Binaenaleyh bir mü’mineyi kâfire tezvic etmek, onu, onun tabi’iyetine tevdi etmek ve davetine mahkûm kılmak olacağından, o mü’mineyi suret-i kat’iyede ateşe atmaktır. Lâkin bu kanun-ı ilahi’yi bilen ve kendini ona göre idare edebilecek olan erkekler hakkında bu tabiiyet ve davete mahkûmiyet, zarurî ve kat’î değildir. Bu şerait altında Müslüman erkekler için, ihtiyaç halinde bir ruhsata imkân vardır. Bunun için bu âyet ile irşad ve tezkirden “Sizden evvel kitap verilen ümmetlerin

¹⁸² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:93.

¹⁸³ Kur’ân’ı Kerim, Mâide 5/5

¹⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:93.

hür kadınları da....” ayeti ile lüzumunda yalnız Ehl-i Kitab’dan kız almaya ruhsat verilmiş ve zaruretler miktarınca takdir olunacağından ma’adası yine hürmette bırakılmıştır.¹⁸⁵

Elmalılı’ya göre iman eden bir kadının kafir bir erkekle izdivacına onay vermek bir mümini, kafir bir kimsenin tabiiyyetine mahkûm kılmak manasına geldiğinden onu ateşe atmakla eş değerdir. Fakat mümin bir erkek için aynı tabiiyyet söz konusu olmayacağından burada bir ihtiyaç hasıl olması durumunda ehl-i kitap kadınlarla evliliğe ruhsat verilmiştir. Bununla beraber zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur kâidesi gereği ehl-i kitap dışında kalan müşrik ve kafir kadınlar için haramlık hükmü baki kalmıştır.

Elmalılı’nın söz konusu kâideye değinmiş olduğu bir diğer ayet ise Nur Sûresi 31. ayettir. “Mümin kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar. Dışarıda kalanlardan başka ziynetlerini göstermesinler. Başörtülerini yakalarının üzerinden bağlasınlar. Kocaları, babaları, kocalarının babaları, kendi oğulları, kocalarının oğulları, erkek kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, başka kadınlar, hizmetlerinde bulunan köleleri ve câriyeleri, cinsel arzusu bulunmayan erkek hizmetçiler, kadınların cinselliklerinin farkında olmayan çocuklar dışında kimseye süslerini göstermesinler. Yürürken, gizledikleri süsleri bilinsin diye ayaklarını yere vurmasınlar. Ey müminler! Hepiniz Allah’a tövbe edin, umulur ki kurtuluşa erersiniz!”¹⁸⁶

Ayetin siyakında Rabbimiz evvela mümin erkeklere hitap ederek onlara gözlerini haramdan sakınmalarını ve iffetlerini muhafaza etmelerini emretmektedir. Erkekler hakkındaki bu emir ve ihtardan sonra hitap mümin kadınlara yönelir ve aynı emir daha kapsamlı bir şekilde yinelenir. Mümin kadınlara da söyle gözlerini indirsınlar. Yani helal olmayan erkeklere nazar etmekten sakınsınlar. Ve ferçlerini setr ve zinadan muhafaza etsinler. Ve zinetlerini izhar etmesinler. Örfе göre kadının zineti taç, küpe, gerdanlık, bilezik, sürme, kına, elbise gibi şeylerdir. Ayet zinetlerin açığa vurulmasını yasaklamaktadır. Bu tür zinetlerin açığa vurulması yasaklanınca, bunların mahalli konumunda olan bedenın açılması evleviyetle yasaklanmış olur. Yani ayetin manası şöyledir: bedenlerini açmak şöyle dursun, bedenleri üzerindeki zinetleri dahi açığa

¹⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:93.

¹⁸⁶ Kur’ân’ı Kerim, Nur 24/31

vurmasınlar. Bununla beraber alimlerden bir kısmı burada zinetten muradın zinet mahalli olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Mesela yüz, sürme mevkisi, baş, taç takma mevkisi, saç, örgü ve büklüm mevkisi, el, yüz ve ayak, kına mevkisidir. Bunlar dışında kalan kısımlar ise esasen açılmaz.¹⁸⁷ Fakat bu zinetlerden zâhir olanlar müstesna. Yani o zinetlerden dışa gelenler örtülse bile görülmesi tabii olanları bu hükümden istisna edilerek başka bir hükme tabi kılınmıştır. Bunlar örtünün dış tarafıyla el ve yüz zinetleridir. Zira örtünün kendisi de zinetir. Tabii olarak bunun dışı görünür olacaktır. El ve yüzünde namazda görülmesi adettir. Ebu Dâvud'un Müsned'inde rivayet edildiği üzere Hz. Peygamber (sav), Hz. Esma'ya: "Ya Esma, kadın buluğ çağına erince ondan görülebilecek ancak şudur." buyurarak kendi mübarek yüz ve ellerine işaret etmiştir. İş yaparken, eşya tutarken ve hatta örtü örtünürken dahi elin açılması zaruridir. Görmek ve nefes alabilmek için yüzün diğer azalar gibi örtülmesinde meşakkat bulunduğu da açıktır. Ayrıca şehadet, muhakeme, nikah gibi hususlarda yüzün açılmasına ihtiyaç vardır. Tüm bu sebeplerle zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunmak üzere bunların görünmesinde beis yoktur. Fakat bunların dışında kalan kısımların açılması, bunların görünmesi, bakılması haramdır.¹⁸⁸

Görüldüğü üzere Elmalılı, kadınlar için zinet sayılan kısımlar hakkında tafsilatlı bilgiler vermekte ve zaruret sebebiyle el ve yüzün bu hükümden istisna edildiğine dair delilleri ortaya koymaktadır. Söz konusu istisnayı zaruretler miktarlarınca takdir olunur kâidesi ile ilişkilendiren Elmalılı, zaruret dışında kalan kısımların hürmetine ilişkin hükmün baki olduğunu ifade etmektedir.

2.6 Zarar ve Bilmukabele Zarar Yoktur

Zarar vermek ve zarara zarar ile karşılık vermek yoktur. Bir kimsenin haksızlığa uğraması, başka bir kimseye haksızlık yapmanın mazereti olamaz.¹⁸⁹ Kâidenin manasını şu şekilde ifade etmekte mümkündür. Bidayeten zarar vermek yoktur. Aynı şekilde ibtidaen zarar verene, verdiği zararın misli veya daha azı yahut daha çoğu ile mukabele etmek yoktur.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:39.

¹⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:40.

¹⁸⁹ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 73.

¹⁹⁰ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm*, 1:77.

Bu umumi kâide içerisinde birtakım hükümler tahsis edilerek istisna edilmiştir. Nitekim kişinin evinde pişen yemeğin duman ve kokusunun komşu evlere ulaşması yahut bir kimsenin bahçesinde bulunan ve komşusunun da gölgesinden faydalandığı ağacı kesmesi yasaklanmış değildir. Mesela bir kimse taziri gerektirecek bir söz söylese buna karşılık o kişi tazir olunur. Halbuki bu tazir ameliyesi o kimse için zarardır.¹⁹¹

Kâidenin ilk kısmı bidayeten zarar verilemeyeceğini ifade etmektedir. Mübah olan fiillerin işlenmesinin caiz olabilmesi için hiç kimseye bir eza ve cefa içermemesinin şart koşulması bu kâideden müteferridir. Yani mübah olan bir fiilin işlenmesi başka bir kimseye eza ve cefa verilmemesi ile meşruttur. Söz konusu fiiller herhangi bir eza ve cefa içerirse işlenmesi caiz değildir. Örneğin bir kişinin kendi mülkünde tasarrufta bulunması komşusunun zararı yok ise sahihtir. Komşunun zararı var ise sahih olmaz.¹⁹²

Kâidenin ikinci kısmı ise “mukabele bi’z-zarar yoktur.” hükmünü içermektedir. Yani bir kimse başka bir kimsenin malına yahut zatına taarruzda bulunup zarar verse o kimse, kendisine zarar veren kişiye zarar ile mukabelede bulunma hakkına malik olmayıp, hâkime müracaat ederek zararı izale ettirmekle mükelleftir. Bu kapsamda bir kişi, başka birinin malını itlaf etse, malı itlaf edilen kişi zararına karşılık mütlifin malını itlaf etme hakkını elde edemeyip, belki hâkime müracaat ile itlaf edilen malının bedelini mütliften alabilir. Şayet zarara uğrayan kişi, bil mukabele diğer kişinin malını itlaf etse evvela itlaf eden, ibtidaen zarar vermesine ikinci olarak zarar veren kişi ise mukabele bi’z-zarar vermesine binaen tazmin ile mükellef olur.¹⁹³

Elmalılı söz konusu kâideye ilk olarak Bakara sûresi 193-194. ayetler bağlamında temas etmektedir. “Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın; fakat vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur. Haram ayın karşılığı haram aydır; saldırmazlık kurallarına riayet karşılıklıdır. Şu hâlde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah’ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah kendisine saygılı olanların yanındadır.”¹⁹⁴

¹⁹¹ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, 1:77.

¹⁹² Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, 1:78.

¹⁹³ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, 1:79.

¹⁹⁴ Kur’ân’ı Kerim, Bakara 2/193-194

Ayetler özetle şu hususlara temas etmektedir. Onlarla öyle bir savaşın ki fitne yani şirk ve tefrika ortadan kalksın. Din yalnız Allah için olsun. Yalnız Allah’a boyun eğilsin ve itaat edilsin. Tevhid dini olan İslam hâkim olsun tüm fitnelerin başı olan şirk ortadan kalksın. Arap müşrikleri dışındakiler cizye vererek canlarını koruma hakkına sahip oldukları halde Arap müşriklere bu hak verilmemiş ve özellikle Mekke’de müslüman olmayanların ikametlerine izin verilmemiştir. Eğer küfürden vazgeçip İslam ile şereflenirlerse artık zalimlerden başkası ile savaşmak yoktur. Burada şöyle bir soru akla gelmektedir. Savaş hasbelkader muharebenin yasaklanmış olduğu haram aylara rastlarsa ne yapılması gerekir? Bu mukadder suale ayette şu şekilde cevap verilir. “Haram aylar haram aylara, hürmetler, hürmetlere kısastır.” Burada hürmet, muhafaza ve ihtiramı vacip olan şeyler manasında kullanılır ki mallara da şamildir. Bu hükme binaen her kim haklarınıza tecavüz eder, hürmeti gereken şeyleri ihlal ederse onun size olan tecavüzü kadar, yani misli olmak şartı ile siz de ona bilmukabele tecavüzde bulunun. Zira “kötülüğün karşılığı misli kötülüktür.”¹⁹⁵ Zira bir tecavüze karşılık misli ile mukabele tecavüz değil, tecavüzün cezasıdır. Bu tecavüze teaddi denilmesi fiilin zatında mümasalet değil mümasalet yönüyle bir müşakeedir. Zira haddi zatında çirkin olan birtakım şeyler bazı şartlar altında izafî bir hüsnü içerisinde barındırır. Binaenaleyh bidayeten zarar veren kişinin fiili hakikaten ve hükmen çirkin bir zararı mahz olduğu halde onun aksü’l-ameli demek olan mukabeleye bir hak vermiş olur. Böyle olabilmesi ise, mümasaletle meşruttur. Bu sebeple mümasalete riayet edilmesi mümkün olmayan hususlarda kısas yapılmaz.¹⁹⁶ Özetle meşru olan mukabele mutlak bir mukabele değil, misli ile mukabelede bulunmaktır. Misli ile mukabeleye riayet edilmediği taktirde ortaya re’sen bir zarar çıkmış ve zarara zararlar mukabele edilmiş olur.

Bu noktada sözü zarar ve bilmukabele zarar yoktur kâidesine getiren Elmalılı, kâideye ilişkin birtakım inceliklere işaret etmektedir. Buna göre İslam dini re’sen zararı caiz görmemekte ve zarara zararlar mukabeleyi de tecviz etmemektedir. Bununla beraber zararın izale edilmesi de bir zorunluluktur. Zarar ise zaruret sebebiyle ancak misli ile takas edilerek izale olunabilir. Aksi taktirde başka bir zarar ortaya çıkmış olur. Elmalılı’ya göre ayette takas demek olan kısas kelimesinin kullanılması da bu mümasalet manasına işaret etmektedir. İşte mümasalet ile meşrut kılınmış olan “hürmetler, hürmetlere

¹⁹⁵ Kur’ân’ı Kerim, Şûra 42/45

¹⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:37.

kısaştır.” külli kâidesi gereğince savaşın haram olduğu ay, diğer bir haram aya takas edilir. Düşmanlar, geçen Hudeybiye senesi Zilkade’de Müslümanlara taş, ok atarak kıtale kalkışmakla bu Şehr-i Haram’ın hürmetini çiğnediler. Bu sene de bunu bahane ederek musaleha hükmünün icrasına mâni olmak istiyorlar. Siz de buna misliyle mukabele ederek aynı Zilkade’de kıtalden sakınmazsınız.¹⁹⁷

Elmalılı’ya göre söz konusu ayet, zarar ve bilmukabele zarar yoktur kâidesine işaret etmektedir. Ayette kullanılan kısas kelimesi ile mukabelenin sınırları çizilerek mümaselet kaydı ile sınırlandırılmıştır.

Elmalılı’nın zarar ve bilmukabele zarar yoktur kâidesine değinmiş olduğu bir diğer ayet ise Ra’d sûresi 22. ayettir. Mezkûr ayet siyakı ile şu hususlara değinmektedir: “Sana rabbinden indirilenin hak olduğunu görüp bilen kimse görmeyen gibi olur mu? Bunu ancak akıl sahipleri anlar. Onlar, Allah’a verdikleri sözü yerine getirirler, yeminlerini asla bozmazlar. Onlar Allah’ın, korunmasını emrettiği bağı koruyan, rablerine saygıda kusur etmeyen, hesabın kötü sonuç vermesinden korkan kimselerdir. Ve onlar rablerinin rızasını elde etmek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda gizli açık harcayan, kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte dünya hayatının güzel sonu (cennet) sadece onlarındır.”¹⁹⁸

İlk ayet Allah’ın inzal etmiş olduğu ayetlerin hak olduğunu gören ve bu suretle hak davete icabet eden kimselerin hakkı görmeyen, hakikati tanımayan kimselerle eşit olamayacağını fakat bunu ancak akıl sahibi, tedebbür ve tezekkür vasıflarını haiz kimselerin idrak edebileceğini ifade etmektedir. Sonraki ayetler ise Allah’ın kendilerine akıl sahibi dediği kimselerin vasıflarını ortaya koymaktadır. Onlar ki Allah’a olan ahitlerini ifa ederler. Onun rububiyyetini itiraf etmek üzere nefislerinde fitratları ile taahhüt ettikleri tevhîd ahdini yerine getirirler. Ve asla misaklarını bozmaz Allah’a vermiş oldukları sözden caymazlar. Ve Allah’ın vaslını emrettiği şeyleri vasleder, korunmasını emrettiği bağları muhafaza ederler. Peygamberlerin, onların varisleri olan alimlerin, akrabaların, komşuların, tüm Müslümanların ve hatta zimmetleri altında bulunan tüm insanların hukukuna riayet ederler. Tüm hayvanat, nebatat ve eşyanın hukuku da buraya dahil edilebilir. Ve Rablerinden haşyet duyar, gazabından sakınır, masiyetten çekinirler.

¹⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1:38.

¹⁹⁸ Kur’ân’ı Kerim, Ra’d 13/19-22

Ve kötü hesaptan korkarlar. İşin sonunda tüm amellerinin hesabını vereceklerine inanır, kötü hesaptan korkar, kendilerini ve nefislerini muhasebe ederler. Yine onlar Rablerinin rızasına ve cemaline ermek için sabreder, sırf onun rızasına nail olmak için türlü zahmetlere katlanır, hak yolunda sabır ve sebat ederler. Namazlarını ikame eder, kendilerine vermiş olduğumuz rızıklarda gizli ve açık şekilde infakta bulunurlar. Ve kötülüğü iyilikle defederler. İşte dünyanın akıbeti olan ahiret saadeti onlara mahsustur.

Allah'ın, Kur'an'da akıl sahipleri olarak nitelediği kimselerin özelliklerinden biri de "kötülükleri iyilikle defetmeleridir." İşte bu noktada Elmalılı sözü "zarar ve bilmukabele zarar yoktur." kâidesine getirir. "Her ne kadar "Kötülüğün cezası da misli bir kötülüktür." ise de "fakat kim affedip ıslâh ederse onun mükafatı Allah'a aittir, her halde o zalimleri sevmez."¹⁹⁹ Bakara sûresinde geçtiği üzere "o halde kim size tecavüz ettiyse siz de ona ettiği tecavüzün misli ile tecavüz edin de ileri gitmeye Allah'tan korkun ve bilin ki Allah müttakîlerle beraberdir."²⁰⁰ ayeti gereğince haddi aşana misli ile mukabele mutlak bir azimet değil, ruhsattır. Ve kötülüğe kötülükle mukabele için değil, zulüm ve tecavüz kötülüğünü ortadan kaldırmak yahut durdurmak için bir iyilik mahiyetinde olmak üzere meşrudur. Çünkü "Allah'ın insanları birbiriyle defetmesi olmasa idi, arz, mutlak fesad bulmuş gitmişti ve lâkin Allah'ın zevil'ukul âlemlerine bir fazlî var."²⁰¹ Yoksa zarara zarar, şerre şer ile mukabele caiz değildir. Zira zarara sokmak ve zarara karşı intikam almak yoktur. Ehadîs-i sahihada varid olduğu üzere: "Şerden hayır gelir mi? Ya Resulallah" diye sorulmuş, Aleyhissalâtu vesselam da: "Hayır, ancak hayırdan gelir, hayır ancak hayırdan gelir, hayır ancak hayırdan gelir." buyurmuştu. Lisanımızda dahi şöyle bir darb-ı mesel vardır: "İyiliğe iyilik, her kişinin kârı, kemliğe iyilik er kişinin kârıdır".²⁰²

Elmalılı'ya göre mütecaviz olan kimselere mukabele bil misilde bulunmak azimet değil ruhsattır. Zira bu fiili meşru kılan sebep mukabelenin zulmü ortadan kaldırmak yahut durdurmak için yapılmasıdır. Nitekim bazı zulümlerin ortadan kalkması yahut durdurulması ancak mukabele bil misil ile mümkün olmaktadır. Yukarıda konuya ilişkin zikredilen ayetlerden anlaşıldığı üzere zulme uğrayan kimselerin, buna karşılık bir

¹⁹⁹ Kur'an'ı Kerim, Şûrâ 42/40

²⁰⁰ Kur'an'ı Kerim, Bakara 2/194

²⁰¹ Kur'an'ı Kerim, Bakara 2/251

²⁰² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:166.

mukabelede bulunması zararı ortadan kaldırmak şartıyla caizdir. İbtidaen başka bir kimseye zarar vermek yasaklandığı gibi uğranılan zarara karşılık intikam almak tecviz edilmemiş ve söz konusu husus “zarar ve bilmukabele zarar yoktur.” kâidesi ile kayıt altına alınmıştır.

2.7 Kadim Kıdemi Üzere Terk Olunur-Zarar Kadim Olmaz

Kadim, evvelini kimsenin bilmediği şeydir. Şer’i şerife muvafık olarak kadim olan şey, hilafına hüccet olmadıkça kıdemi üzere terk ve ibka olunur. Çünkü insanlara hüsnü zannedilerek kadimin o vech ile vaz’ edilmiş olması, şer’i bir vech üzere olduğuna ve bu sebeple hakkın onda zâhir olduğuna hükmedilir.²⁰³

Kâideyi şu şekilde ifade etmekte mümkündür. Meşrû surette öteden beri var olan bir şey, aksine delil olmadıkça mevcut hali üzere bırakılır. Mürur, mesil ve mecra hakları bu kâideye dayanmaktadır.²⁰⁴

Bir evin yağmur suları eskiden beri komşusunun bahçesine aktığı halde komşusu “artık bu suyun akmasına izin vermem” deme hakkına sahip değildir. Zira bu durum çok eski zamanlardan beri devam etmesi sebebiyle kişi için bir mülkiyet hakkı gibi olmuş ve mesil hakkındaki tasarrufu kendi mülkündeki tasarruf gibi olmuştur.²⁰⁵

Mecelle’nin külli kâidelerinde yalnızca kadim tarif edilmiş bir şeyin ne kadar bir süre geçtikten sonra kadim olarak nitelendirileceğine dair açıklama yapılmamıştır. Buna göre bir şeye kadim denilebilmesi için evvelini bilen kimsenin olmaması yeterli görülmüştür.²⁰⁶

Bununla birlikte illet, açık bir zarar olunca kadim ile hâdis arasında bir fark gözetilmeksizin zarar izale olunur. Eskiden beri uygulanan şey, şayet kamu zararına yol açacak hale gelmişse bunun kadim olup olmaması itibara alınmaksızın ortadan kaldırılması yoluna gidilir. Örneğin kamuya açık alanlarda yayaların geçişini engelleyecek şekilde yapılmış olan sundurma ve balkonlar, kamu sağlığını tehdit eden

²⁰³ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, 1:54.

²⁰⁴ Yıldırım, *Mecelle’nin Külli Kâideleri*, 41.

²⁰⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, 1:55.

²⁰⁶ Yıldırım, *Mecelle’nin Külli Kâideleri*, 42.

açık çöplük ve kanalizasyonlar ne kadar eski olursa olsun zararları izale edilerek ortadan kaldırılır.²⁰⁷

Zarar konusunda bir şeyin kıdemine itibar edilip edilmeyeceği konusunda şöyle bir incelikten bahsetmek mümkündür. Şayet kadim olan şeyin sebep olduğu zarar kamuya ait ise o zararın izalesi lazım gelir. Ve bu noktada zarar kadim olmaz kâidesi devreye girer. Fakat kadim olan şeyin ortaya çıkardığı zarar kamuya ait olmayıp şahsa mahsus olan bir zarar ise kadimin kıdemi üzere kalması gerekir. Ve bu noktada kadim, kıdemi üzere terk olunur kaidesi cari olur.²⁰⁸

Elmalılı, söz konusu kâidelerle ilk olarak Bakara sûresi 170. ayet bağlamında değinmektedir. “Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiğinde, ‘Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız’ dediler. Ya atalarının akli bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa!”²⁰⁹

Ayetin siyakında Allah Teala insanlara yeryüzünde bulunan helal ve temiz olan şeylerden yiyin ve size apaçık bir düşman olan şeytanın adımlarını takip etmeyin buyurmaktadır. Zira insanın apaçık düşmanı olan şeytan ona ancak kötü ve çirkin olan şeyleri, Allah’a karşı iftira olarak söylemeyi emreder. İlâhi emirler karşısında bir takım hayal ve evhamlara dayanarak söz söylemeye teşvik eder. Batılı hakikat, şerri hayır gibi süsleyerek insanı hüsrana sürükler. İşte şeytanın birtakım ilkaatlarına kanarak gönüllerinin bir takım fasit temayüllerine göre söz söyleyenler Allah’a karşı ortak edinen kimseler cümlesindendir. Nitekim onlara “Allah’ın inzal buyurduğu delâil-i zahireye ve beyyinat-ı bahireye ve bunların ahkâmına ittibâ-ü itaat ediniz denildiği vakit, “Hayır! Biz ona değil atalarımızı üzerinde bulduğumuz eski adetlere ittiba ederiz” derler. Yani atalarından kalma bir takım eski adetlerin Allah’ın hükümlerine muvafık olup olmadığına bakmazlarda sırf kör bir taassup ile atalarını taklit ve onlara ittiba edeceklerini söylerler. İşte bu noktada Allah Teala bu acayip duruma dikkat çekerek şöyle buyurur: “Ataları hiçbir şeye akılları ermez ve doğru yola gitmez olsalar bile mi? Yine de onların içerisinde bulunduğu hale uyacak, onların bu cehalet ve dalaletlerini taklit mi edecekler?”²¹⁰

²⁰⁷ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 43.

²⁰⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:56.

²⁰⁹ Kur'an'ı Kerim , Bakara 2/170

²¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:475.

Tarihsel süreç ve geçmiş asırların tecrübelerinden bizlere nakledile gelen ilmi birikime bakıldığı vakit mazinin büsbütün âtil hale getirilmesi ve ondan gaflet edilerek sürekli yeni şeylerin aranmasının doğru olmadığı görülür. Bununla beraber körü körüne maziperestlik yaparak ataların yolunu tutmak, ilim ve dinden behresi olmayan, hata ve dalaletleri aşikâr olan ataları taassup içerisinde taklit etmek, onları Allah’a şerik ve emsal gibi görmek, cehaletin bataklıklarında boğulup kalmak demektir. Bu konuda aranacak şey hak ve batıl, menfaat ve mazarrat, hayır ve şer, hüsün ve kubuktur. Menfaatin bihakkın menfaat, hayrın bihakkın hayır, hüsnün bihakkın hüsün olması için hükm-i ilahiye ve delil-i hakkı bulmak lazım gelir. Bu sebeple ittiba sebebi eskilik, yenilik veya ataların yolu olup olmamak değil Hakk’ın emrine ve delillerine mutabık olup olmamaktır. Hakk’ın emirlerine uyan ataların yolu takip edilir, ona tabi olmayanların yolundan gidilmez. Bu durum eskilerde olduğu gibi yenilerde de böyledir. Bu sebeple fıkhîta “zarar kadim olmaz” diye bir küllî kâide vardır. “Kadim kıdemi üzere terk olunur” kâidesi de bununla kayıtlanmıştır. Bu sebebe binaen kadim, mutlak olarak kadim olduğu için değil açık bir zararı bulunmamak haysiyetiyle muteber olduğu gibi iyilik ve güzelliği bilinen, Hakk’ın ortaya koymuş olduğu delillere muvafık olarak ortaya çıkmış olan hâdis şeyler de muteberdir. Eski olsun yeni olsun Allah’ın indirmiş olduğu delillere bakmayıp, geçmiş olan ataları yalnızca ata olmaları sebebiyle taklit etmek, onları Allah’a ortak koşturmak olur ki bu durum hakkı bırakıp birtakım vehimlere, Şeytan’ın emirlerine uymak onun izinden gitmektir ki buna taassup denir. Bu ayet ortaya koymaktadır ki icmalî yahut tafsilî bir delile istinat etmeyen taklit, din hakkında yasaklanmıştır. Cehalet ve dalalet olan hususlarda taklit yoluyla ittiba aklen batıl olduğu gibi şüpheli olan hususlarda delilsiz taklit şerî olarak caiz değildir. Açık seçik şekilde malum olmayan hususlarda delilsiz söz söylemek ve o yolda hareket etmek, kişinin bilmediği şeyleri Allah’a iftira olarak söylemesi ve şeytana uyup cehalet ile hareket etmesidir. Nitekim Allah’ın indirmiş olduğu Kur’an’a ve diğer açık hüccetlere ve bunların ahkamına tabi olunuz denildiği zaman Arap müşrikleri taassup ile böyle söylemişlerdi ki ayetin iniş sebebi bu hadiselerdir.²¹¹

Ayetin ortaya koymuş olduğu veriler ışığında bir değerlendirmede bulunan Elmalılı, kadim kıdemi üzere terk olunur kaidesinin, zarar kadim olmaz kâidesi ile

²¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1:475.

kayıtlanmış olduğunu ifade etmiştir. Bir şeyin evveli bilinmeyecek kadar eski diğer bir ifade ile kadim olması, kıdemi üzerine terk olunması için yeterli olmayıp bünyesinde kamuyu ilgilendiren ve dini olarak yasaklanmış olan bir zararı bulundurmaması da şarttır. Bu şartları içerisinde taşımayan hususlarda kadim kıdemi üzere terk olunur kâidesi cârî olmayıp zarar izale olunur kâidesi gereği ortadan kaldırılması yoluna gidilir.

2.8 Bir İşten Maksat Ne İse Hüküm Ona Göredir

Bir işten, o işi yapan kişinin maksadı ne ise yapılan iş hakkındaki şer'î hüküm o maksada göredir. Yani failin işlediği bir iş üzerine terettüp edecek olan şer'î hüküm failin maksat ve muradı ne ise ona göre olur.²¹²

Söz konusu kâide “ameller ancak niyetlere göredir” hadisi esas alınarak ortaya konulmuştur. Kâidede geçen “maksat” sözcüğü, kalbin yapıp-yapmamaya yönelmiş olduğu şey demek olup iş, fiil ve sözleri kapsar.²¹³

Örneğin bir kişi bulduğu malı sahibine vermek kastıyla alırsa, onu alması helaldir. Fakat onu mülk edinmek kastı ile alırsa malı gasp etmiş ve günaha girmiş olur. Yine bir kafir bir Müslümanı önüne siper etse ve başka bir Müslüman, siper edilen Müslümanı öldürme kastı ile atış yaparsa bu haramdır. Fakat kafiri öldürme kastıyla atış yaparsa helaldir.²¹⁴

Kâide içerisinde “bir işten maksat” ifadesi kullanılmış, kasıt ve niyet, yapılan işe mukarin kılınmıştır. Çünkü bir işe mukarin olmayan niyetler üzerine talak, vakıf, bey', icare, gasp, hibe gibi şer'î hükümler terettüb etmez. Mesela, bir kişi eşini kalben tatlık eylese talak vaki olmaz. Aynı şekilde bir kimse hıyar ile muhayyer olupta sözlü veya fiili olarak alışverişe izin vermeyip yahut feshetmeyip yalnızca kalbiyle icazet yahut feshi kastetse hüküm ifade etmez. Zira hükümler zahire taalluk eder, batına değil.²¹⁵

Bununla beraber bazı hallerde kasıt ve niyet bulunmasa dahi fiillere hüküm terettüb edebilir. Mesela, bir kişi “şu malı sana şu kadara sattım” deyip muhatap da

²¹² Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:40.

²¹³ Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 31.

²¹⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 102.

²¹⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:41.

“aldım” dese malı satan kişi sözü söylediğim anda satma niyetim yoktu diyemez. İkrar, vekalet, emanet, iare, kazf, sirkat gibi hususatta niyet olmasa dahi hüküm terettüp eder.²¹⁶

Elmalılı’nın söz konusu kâideye Nisa sûresi 157. Ayetin siyakında değinilmektedir. “Allah elçisi Meryem oğlu İsa Mesih’i öldürdük” demeleri yüzünden. Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; (başkası ona benzer kılındığı için) şüphe içine düşürüldüler. Onun hakkında ihtilâfa düşenler bu konuda tam bir kararsızlık içindedirler. Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmemişlerdir.”²¹⁷

Ayetin sibakında özetle şu hususlara değinilmektedir. Ey Muhammed (sav)! Ehli kitap senden üzerlerine semadan bir kitap indirmeni istiyorlar. Buna taaccüb etme zira Musa’dan (sav) bundan daha büyüğünü isteyerek “bize Allah’ı açıkça göster” demişlerdi. Sonra zulümleri sebebiyle yıldırma tutuldular. Daha sonra kendilerine açık mucizeler geldiği halde buzağıya taptılar. Tüm bunlara rağmen onları affettik ve Musa’ya (sav) saltanat verdik. Misaka bağlanmaları için Tur’u üzerlerine kaldırdık “O kapıdan secde ederek girin” hem de Cumartesi yasağına tecavüz etmeyin dedik.” Tüm bunlar üzerine misaklarını nakzetmeleri, Allah’ın ayetlerini inkarları, Peygamberleri haksız yere öldürmeleri ve bizim kalplerimiz kılıflıdır demeleri sebebiyle Allah onların kalplerine mühür vurmuştur. Kalplerine mühür vurulmasının diğer sebepleri ise küfürleri ve Meryem’e (sav) büyük bir bühtanda bulunmaları ve biz, Allah’ın Resülü Mesih İsa ibn Meryem’i katlettik” demeleri sebebiyledir. Hâlbuki O’nu ne katlettiler ne çarmıha gerdiler ve lâkin kendilerine bir benzetme yapıldı. Ve filhakika O’nda ihtilâf edenler, bundan dolayı şüphe içindedirler. O’na dair bir ilimleri yoktur, ancak zan ardında giderler. Hâlbuki O’nu yakînen katletmediler. Doğrusu Allah onu katına yükseltti. Allah aziz ve hakimdir.

Elmalılı, teşbih meselesini iki başlık altında ele almaktadır. Buna göre kelimcilerin çoğunluğu demişlerdir ki: Yahudiler, Hz. İsa’yı öldürmek istedikleri vakit Allah, O’nu semaya yükseltti. Yahudilerin ileri gelenleri ise halkın fitneye düşmesinden korktular, bir insanı yakalayıp öldürüp çarmıha gerdiler ve insanlara “Mesih işte bu” diyerek ilan ettiler. Zira halkın çoğunluğu onu şahsen değil ismen tanırlardı.

²¹⁶ Yıldırım, *Mecelle’nin Külli Kâideleri*, 32.

²¹⁷ Kur’ân’ı Kerim, Nisa 4/157

Diğer kavle göre ise “onlara benzetildi” demek İsa’nın benzeri birine ilkâ olundu, başka bir insan İsa’ya benzetildi, O’na benzer bir surete sokuldu demektir. Elmalılı, zikretmiş olduğu ikinci kavle ilişkin dört vecih zikretmektedir.

Birincisi: Yahudiler, Hz. İsa’nın ashabıyla birlikte bulundukları haneyi haber alınca Yehuza kendi adamlarından Taytayus namlı birine Hz. İsa’yı öldürmeleri için dışarı çıkarmasını emretmiş o da eve girmiştir. Allah Teala Hz. İsa’yı evin tavanından çıkarmış, o adamı da Hz. İsa’ya benzetmiş. Dışarıdakiler onu Hz. İsa zannederek öldürüp çarmıha germişlerdir.

İkincisi: Hz. İsa’yı gözetmek için bir adam görevlendirmişler. Hz. İsa dağa çıkıp oradan göğe yükseltilmiş ve Allah o gözcüyü Hz. İsa’ya benzetmiştir. Onu yakalayıp katletmişler. “Ben İsa değilim” dese de onu dinlememişler.

Üçüncüsü: Yahudiler Hz. İsa’yı yakalayacakları vakit beraberinde ashabından on kişi varmış. Ashabına “benim kılığıma girmeye razı olup, cenneti satın alacak kim var?” diye sormuş. İçlerinden birisi “ben” deyince Allah Teala onu Hz. İsa’ya benzetmiş. Dışarı çıkarılıp katlolunmuş ve Hz. İsa göğe yükseltilmiş.

Dördüncüsü: Bir kişi Hz. İsa’nın ashabından olduğunu iddia edermiş. Münafık olan bu adam Hz. İsa aleyhine Yahudilere yol göstermiş ve onu yakalamak için Yahudilerle beraber girmiş. Allah Teala onu, Hz. İsa’ya benzetmiş. Bu kişi öldürülerek çarmıha gerilmiş.

Elmalılı, bu rivayet ve vecihleri zikrettikten sonra Fahrüddin-i Râzî’nin dediği gibi “bu vecihler yekdiğeriyle mütearız ve mütedafidirler.” Binaenaleyh ayeti tefsirde ihticaca salih değildir demektir.²¹⁸

İmam Fahrüddin-i Râzî der ki: Ekser hukema bu kavle karib bir reydedirler. Zira sabittir ki, insan, şu heykelden ibaret değildir. Belki ya bu beden içinde bir cism-i şerif veya zatında mücerred ve bu beden-i müdebbir olan bir cevher-i ruhanîdir. Binaenaleyh katil, o heykel üzerine vaki’ olmuş, hakikatte İsa aleyhisselâm olan nefis ise maktul olmamıştır. Buna karşı, “her insan böyle değil mi? O halde bunu İsa’ya tahsisin vechi nedir?” de denilemez. Çünkü nefsi İsa kudsî, ulvî, semavî, envar-ı İlâhiyye ile şedidü’l-ışrak, ervah-ı melâikeye pek yakın bir nefis idi. Böyle bir nefsin de katl-ü tahribi beden ile büyük bir teellümü olmaz ve zulmet-i bedenden infisal ettikten sonra da halâs olup füşhat-i semavata ve envar-i âlem-

²¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3:136.

*i celâle yükselir, behcet-ü saadeti büyüer de büyüer. Ve ma'lûmdur ki, bu ahval, herkeste olmaz ve belki Âdem âleyhisselâm'ın mebde-i hilkatinden kıyamete kadar pek az zevata nasip olmuştur. İsa âleyhisselâmın bu hale tahsisinde mânâ işte budur.*²¹⁹

İşte tüm bu ihtilaflar hakkında Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır: “Bu hususta, yani İsa (asm) hakkında ihtilaf etmiş olanlarda muhakkak bundan dolayı derin bir şüphe içerisindedirler. Buna dair hiçbir ilimleri yoktur. Yalnızca zanna tabi olmuşlardır.”²²⁰

Elmalılı bu noktada sözü “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir.” kâidesine getirerek şunları söylemektedir: Oysaki “biz Mesih'i katlettik” diyenler O'nu yakînî bir şekilde katletmediler. Bu sebeple katl cinayetiyle iftihar etmeleri de bir yalandır. Çünkü bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir. Onların ise katle teşebbüsleri oldu fakat maksatları asla hasıl olmadı. Gerçi ortada bir ceset olduğu mahsus idi fakat onların katletmeyi murat ettikleri Mesih bu değildi. Asıl Mesih'i katledemediler. Belki Allah O'nu kendine yükseltti. Onların ortadan kaldırmak istedikleri İsa'yı göklere yükselterek onları bednam etti. Ve Allah ezelden azîz ve hakîmdir.²²¹

Tüm bu anlatılanlara göre Yahudiler, Hz. İsa'yı katletmek maksadıyla birtakım girişimlerde bulunmuş fakat maksatlarına ulaşamamışlardır. Allah Hz. İsa'yı kendine refetmiş, Yahudiler ise Hz. İsa'ya benzettikleri başka birini öldürmüşlerdir. Hz. İsa'nın Allah'a refedilmesi ve benzeri bir kişinin öldürülmesinin şekil ve detaylarına ilişkin tartışmalar hala devam etmektedir. Fakat şu kesindir ki Hz. İsa'yı katletmeye çalışanlar her ne kadar emellerine ulaşmasa da büyük bir cürüm işlemişlerdir. Zira fıkıh kâidesinin ifadesi ile “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir.” Hz. İsa'yı katle yeltenenler her ne kadar muvaffak olamamış olsalar da kötü maksatları sebebiyle Allah tarafından sorumlu tutulmuş ve Kur'an-ı Kerim'de zemmedilmiş bir topluluk olarak yer almışlardır. Bu durum bizlere göstermektedir ki hükümler ile niyet ve maksatlar arasında doğrudan bir ilişki vardır. Söz konusu ayet ise bu gerçeğe işaret etmektedir.

²¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:136.

²²⁰ Kur'ân'ı Kerim, Nisa 4/157

²²¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:137.

2.8 Berâet-i Zimmet Asıldır

Berâet-i zimmet yani herkesin zimmeti külliyyen beri olmak, yani başkalarının hakkıyla meşgul olmamak asıl yani râcihtir. Herkes zimmeti başkalarının haklarından beri olarak dünyaya gelir. Zimmetin başkalarının haklarıyla meşgul olması daha sonra yapacağı muameleler sebebiyle meydana gelir. Be sebeple bu aslın hilafını iddia eden kimselerden delil istenir.²²²

Zimmet, bazı fıkıh alimlerine göre vücut ehliyetinden ibarettir. Ancak daha sahih olan tanıma göre zimmet, borçlanma ehliyetinin kişide zaruri kıldığı ve bu sebeple hukukun var saydığı bir yer adeta kaptır. Kişi borçlu ise zimmeti meşgul, borçsuz ise boştur.²²³

Zimmete dair yapılan bir diğer tanım ise şu şekildedir; Zimmet, kişide bulunan hukuki bir vasıftır ki, kişi haklardan lehine ve aleyhine olanlara onunla sahip olur. Kâidenin anlamı şudur; bir kimsenin başkasına ait haklarla meşgul olmaması, sorumluluğu gerektirici birtakım borçlardan beri olması asıldır. Çünkü herkes başkasının hakkıyla ilişkisi olmaksızın doğar. Kişinin birtakım haklarla meşguliyeti başkalarıyla birlikte karşılıklı hukuki işlemlerin yapılması ile meydana gelir. Mesela bir kişi başkasından alacağı olduğu iddiasında bulursa aslolan o kişinin borçlu olmamasıdır. Ancak davacı iddiasını kanıtladığında davalı borçlu sayılır. Dolayısıyla davalı, borcu ispatlanıncaya kadar borçsuzdur.²²⁴

Mesela gasp edilen mal, gasıbın elinde telef olur ve malın kıymeti konusunda anlaşmazlık ortaya çıkarsa söz gasıba aittir. Borç veren ile borçlu arasında da benzer bir ilişki söz konusudur. Borcun miktarı konusunda anlaşmazlık ortaya çıkarsa borçlunun sözüne itibar edilir.²²⁵

Zimmet, insan aklının aynı değil ise de aklın zimmetle sıkı bir ilişkisi vardır. Zira insan dışındaki canlılar menfaat ve mazarrata ehil olmadıklarından onlarda zimmet bulunmamaktadır.²²⁶

²²² Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:56.

²²³ Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, c. 2 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985), 30.

²²⁴ Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukuna Giriş* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011), 136.

²²⁵ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 45.

²²⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:57.

Elmalılı, Tevbe sûresi'nin giriş kısmında “berâet” kelimesinin tanımını yaparken söz konusu kâideye değinmekte ve yukarıda vermiş olduğumuz tanımlamalara paralel bir tanım vererek söz konusu kâideyi şu şekilde açıklamaktadır: “Mesela berâet-i zimmet asıldır” denildiği vakit, ibtidâen inşâ suretiyle hulûs ve selamet manası kastedilir.²²⁷

Elmalılı'nın söz konusu kâideye değindiği bir diğer ayet ise Nur sûresi 11-14. ayetleridir. “O iftirayı atanlar içinizden bir gruptur. Bunun sizin için kötü olduğunu sanmayın, aksine bu hakkınızda hayırlıdır. Onların her biri işlediği günahı yüklenecektir. İçlerinden günahın büyüğünü üstlenen için ise büyük bir azap vardır. Bunu işittiğiniz zaman mümin erkekler ve kadınların birbiri hakkında hüsn-i zan beslemeleri ve “Bu apaçık bir iftiradır” demeleri gerekmez miydi? Bu iddialarına dört şahit getirseler ya! Bu sayıda şahit getiremiyorlarsa onlar, Allah nezdinde yalancıların ta kendileridir. Eğer dünyada ve âhirette Allah'ın lütfu ve rahmeti hep sizinle olmasaydı içine daldığınız günah yüzünden size büyük bir azap gelecekti.”²²⁸

Söz konusu ayetler İslam tarihinde ifk hadisesi olarak anılan olay üzerine nazil olmuştur. İfk hadisesi özetle şu şekilde cereyan etmiştir. Hz. Peygamber bir sefere çıkacağı vakit eşleri arasında kura çeker, kura hangi eşine isabet ederse seferde onu yanına alırdı. Benî Mustalik gazasından evvel yaptığı gazada da kura çekti ve kura Hz. Aişe'ye çıktı. Hz. Aişe, Hz. Peygamber ile sefere çıkmak üzere hazırlandı. Onu bir hevdece koydular ve hareket ettiler. Medine'ye yaklaşınca Hz. Peygamber ve ashabı bir menzilde konakladı. Rahîl konakladıklarına dair nidada bulundu. Bu sırada Hz. Aişe ihtiyaç gidermek için yerinden ayrıldı ve ordugâhı geçti. İhtiyacını giderdikten sonra yerine dönerken kolyesini düşürdüğünü fark etti ve onu aramaya koyuldu. Bu sırada ordu Hz. Aişe'nin hevdeçte olduğu zannıyla yola koyulmuştu. Hz. Aişe geri döndüğü vakit kimseyi bulamadı. Hevdeçte olmadığını fark ettiklerinde beni almaya gelirler diye düşünerek olduğu yerde oturdu. Bir süre sonra uyuyakaldı. Safvan İbni Muattal ordunun arkasında kalır, insanların konakladıkları yerde eşyalarını unutup unutmadıklarını kontrol ederdi. Safvan, Hz. Aişe'yi görünce “Allah'tan geldik yine ona döneceğiz.” dedi ve bunu duyan Hz. Aişe uyanarak feracesiyle yüzünü örttü. Safvan devesinden indi, Hz. Aişe bininceye kadar çekildi o binince deveyi çekerek yürüdü. Öğlen sıcağında orduya

²²⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:309.

²²⁸ Kur'an'ı Kerim, Nur 24/11-14

yetiştiler bir de baktılar ki insanlar bineklerinden inmiş bağırışıyorlar. Hz. Aişe'nin yokluğunu fark edenler dedikoduya başlamış ve annemiz hakkında olmadık sözler etmişlerdi. Bu olay üzerine Hz. Peygamber, Hz. Aişe'den uzaklaşmış ve ona hitaben şunları söylemiştir: “Ya Aişe, hal mühim, senden bana şöyle böyle söz yetişti, imdi sen beri isen Allah, muhakkak seni tebrie eder. Ve eğer bir günaha düştünse Allah'a istiğfar ile tövbe et. Zira kul tövbe edince Allah Teâlâ tövbeyi kabul eder.” Bu söz üzerine Hz. Aişe ağlayarak Hz. Yakub'un şu sözünü söyledi: “Artık (bana düşen) güzelce sabretmektir. Anlattığınız şeyler karşısında, kendisine sığınılacak olan ise ancak Allah'tır.”²²⁹ Bir süre sonra Hz. Aişe'nin tebriesini haber veren söz konusu ayetler nazil oldu. Ayetler inince Hz. Peygamber'in ilk sözleri şu oldu “Müjde ya Aişe, ağah ol, vallahi Allah, seni kat'iiyyen tebrie etti.” Bunun üzerine Hz. Aişe “Hamd Allah'a! ne sana ne de ashabına!” dedi. Bunun üzerine annesi Hz. Aişe'ye “kalk O'na” dedi. Hz. Aişe ise “Vallahi ne O'na kalkarım ne de beraetimi inzal eden Allah'dan başkasına hamd ederim.” dedi.²³⁰

Abdullah İbni Übeyy gibi münafıklar bu olayı fırsat bilerek müminler arasında fitne çıkarmaya çalışmış, müminlerden bir kısmı ise bilerek yahut bilmeyerek bu günaha ortak olmuşlardır. Hatta münafıkların iftiralarına kapılan şair Hassan ve fakir Mistah bu olaylar sonucunda haddi kazfe müstehik olmuşlardı. Safvan, Hassan'a hücum edip kılıç darbesiyle gözünü söndürmüş ve şunları söylemişti: “Benden kılıç kılağısından sakın. Çünkü ben, bir kulum, hicve kalkıştığım vakit şâir değilim ve lâkin ben, korumu himaye ederim ve zavahiri beri kimseye atan bühhtancıdan korunurum.”²³¹

Allah Teala, bu ve benzeri durumlarla karşılaşan Müslümanların takınması gereken tavrı şu şekilde ifade etmektedir: “Ne vardı o yalanı işittiğiniz vakit müminler ve mümineler kendi nefislerinde hayırlı zanda bulunsalar. Kendilerine ve kendileri mesabesinde bulunan hem cinslerine karşı hüsni zanda bulunsalar ve bu apaçık bir iftiradır deselerdi ya!”²³²

Konuya ilişkin değerlendirmelerde bulunan Elmalılı şunları söylemektedir: “Zannın menşei nefiste bir kıyastır. Bir kimse nefsinde kendi hakkında tecviz edebildiği

²²⁹ Kur'an'ı Kerim, Yusuf 12/18

²³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:28.

²³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:29.

²³² Kur'an'ı Kerim, Nur 4/12

nispette kendine benzettiği kimseler hakkında kıyası nefis ile zanda bulunur. Halbuki mümin erkek ve kadınların kendi nefislerinde fena şeylere cevaz vermemeleri ve nezih olmaları lazım gelir. Bu sebeple kötü bir söz işittiklerinde kendilerinden şüphe etmemeleri gerektiği gibi kendileri gibi saymaları gerekli olan mümin erkek ve kadınlar hakkında da hüsnü zanda bulunmaları gerekmektedir. Zira berâet-i zimmetin asıl olduğunu bilmek ve zahiri halin hilafına olan beyyinesiz lakırdılara açık bir iftira demek iktiza eder.”²³³

Görüldüğü üzere Hz. Aişe haksız yere bir iftiraya maruz kalmış, bu durumu fırsat bilen münafıklar tarafından müslümanlar arasında saçılan fitne tohumları kimilerinin kalbinde yer etmiştir. müslümanlardan bir kısmı bu olayda takınmış oldukları tavır sebebiyle zemmedilmiş hatta bir kısmına dünyada iken hadd-i kazif uygulanmıştır. Oysaki zahiri halin hilafına olan beyyinesiz bir iddia ile karşılaşıldığı vakit iddia sahibinden delil istemek gerekirdi. Zira aslolan kişilerin zimmetlerinin gayrın hakkından berî olmasıdır. Söz konusu ayetler berâet-i zimmet asıldır kâidesine işaret etmekte ve zahirin hilafına olan hususlarda hüsnü zannın gerekli olduğunu ifade etmektedir.

2.9 Bir İş Zîk Oldukta Müttesi’ Olur

Bir işte meşakkat ve zorluk görülünce ruhsat ve vüsat yani genişlik gösterilir. Ve kıyasen caiz olmaması gereken ve kâidenin müğayiri olan şeyler tecviz olunur.²³⁴

Bir iş veya konunun çerçevesi daralırsa genişler. Zorluğun içinde kolaylık, darlığın içinde ise genişlik vardır. Bir işte zorluk ortaya çıktığı vakit esnek davranılması ve geniş açılı değerlendirmelere izin verilmesi gerekir. Başka bir deyişle daralan, sıkışan her konu ve iş, aynı fizikte olduğu gibi genişleme ve kolaylığa yol açar.²³⁵

Mesela; ödemeye güç yetiremeyen kişiye, ödeme gücü elde edinceye kadar mühlet verilmesi yahut borcunu peşin olarak vermeye güç yetiremeyen kişiye taksitle ödeme imkânı verilmesi bu kâidenin bir yansımasıdır. Aslında bu hükmün dayanağı “şayet borçlu sıkıntıda ise, eli genişleyinceye kadar ona zaman tanıyın” ayetidir.²³⁶

²³³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6:29.

²³⁴ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm*, 1:77.

²³⁵ Yıldırım, *Mecelle’nin Külli Kâideleri*, 71.

²³⁶ Kur’ân’ı Kerim, Bakara 2/280

*Elmalılı'nın söz konusu kaideye değinmiş olduğu ayetler En'âm sûresi 40-45. ayetlerdir. "De ki: "Ne dersiniz, size Allah'ın azabı gelse yahut kıyamet vakti gelip çatsa size, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru sözlü iseniz (söyleyin bakalım)!" Aksine, yalnız Allah'a yalvarırsınız. O da kendisine yalvarmanıza konu olan belâyı dilerse kaldırır, siz de ortak koştüğunuz şeyleri unutursunuz. Andolsun ki senden önceki ümmetlere de elçiler gönderdik. Ardından, belki yalvarıp yakarırılar diye onları darlık ve hastalıklara uğrattık. Hiç olmazsa kendilerine tarafımızdan bir sıkıntı geldiğinde içten bir niyazda bulunsalardı! Fakat kalpleri iyice katılaştı; şeytan da onlara yaptıklarını şirin gösterdi. Onlar, kendilerine yapılan uyarıları unutunca her şeyin kapılarını onlara açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık! Böylece onlar birdenbire bütün ümitlerini yitirdiler. Sonunda zulmeden kavmin kökü kesildi. Her türlü övgü, âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur."*²³⁷

Ya Muhammed! Müşriklere de ki: kendinize ve vicdanınıza danışın gerçekten şuurunuz var mı? Varsa şunu bana söyleyin eğer Allah'ın Dünya'dan göçüp gitmiş olan ümmetlere gelmiş olan azabı gelirse veya geleceğinde hiçbir şüphe bulunmayan kıyamet başınıza koparsa Allah'tan başkasına mı sığınıp dua edersiniz? Vicdanlarınızın derinliklerine inip şu hakikati sorgulayın. Böyle bir felakete dûçar olduğunuz vakit nasıl bir ruh halinde bulunursunuz? Eğer sizler sadık iseniz, hilkatte Allah'tan başka ilahlar vardır iddianızda yalancı değilseniz, söyleyin, öyle bir durumda O'ndan başkasına dua ve nida eder misiniz?

Hayır! Ancak O'na dua eder ve ona iltica edersiniz. O'da dilerse dua ettiğiniz sıkıntı ve azabı açar, başınızdan defeder. O vakit siz Allah'a şerik tuttuğunuz şeyleri unuttur, evvelce ortak tuttuklarınızı o müddet içerisinde terk eder aklınıza dahi getirmezsiz. Çünkü zararları kaldırmaya kâdir olan yegâne mercinin Allah olduğu gerçeği âkil olan insanın fitratında ve vicdanında kayıtlanmıştır. İşin ciddiyeti ve korkunun dehşeti fitratta merkezi olmayan diğerlerini siler, süpürür ve işte o zaman Allah'tan başkasının hiç olduğunu vicdanlar açıktan açığa duyar, akıllar idrak eder.

Ya Muhammed! Andolsun senden evvel birçok ümmetlere biz resuller gönderdik. Onları tanımadılar, küfrettiler de biz de onları şiddetli fakirlik, maiyet darlığı, hastalık ve

²³⁷ Kur'ân'ı Kerim, En'âm 4/40-45

afetlerle sıklıkla. Ta ki zilletlerini anlayıp isyanlarından dolayı tövbekâr olsunlar. Şimdi tazyikimiz kendilerine geldiği vakit yalvarıp yakarsalardı ya! Fakat yapmadılar. Gittikçe kalpleri katılaştı, ibret alma kabiliyetlerini yitirdiler. Fakirlik ve zaruret içerisinde yaşamaya alıştılar. Şeytanda yapıp ettikleri amellerini kendilerine süslü gösterdi. Şerri hayır, günahı sevap telakki etmeye başladılar. Artık tövbe ve hatalardan dönme ihtimali kalmadı, vicdanlar dondu, akıllar söndü, azıttılar da azıttılar.

Bu noktada mahluku mahiyeti itibarıyla fakr-u ihtiyaç içerisinde olduğunu, onu izale edip ortadan kaldıranın ise rahmet-i ilahiye olduğunu ifade eden Elmalılı, bu durumun hikmetini şu şekilde ifade etmektedir.

O rahmetin bir miktar noksanlığı ile arız olan fakr-u zaruret ve tazyik, âsi olan insanlara hadlerini bildirerek onlarda kurtuluş ve kulluk hislerini uyandıracak ilahi bir uyarıdır. Dolayısıyla bu durumların ifade ettiği manayı anlayabilenler için birer nimettir. Fakat bu uyarılar daimî değil belirli bir süre ile sınırlıdır. Bu sebeple böyle bir uyarıyla muhatap olanlar onu evvel emirde nimet bilmeli, bunu bir intibah vesilesi kılarak nefsinin tuğyanını kırmalı tövbe ve tazarru ile Allah'a yönelmelidir. Bu intibah ne kadar seri olursa istifadesi dünya ve ukbâ için o kadar faydalı olur. İlk uyarıların şiddet oranı oldukça yüksektir. Vakit geçtikçe uyarının kuvveti azalır. Ve gittikçe intibah ihtimali azalır. Başa gelen fakirlik ve sıkıntıların uyarı kuvveti ortadan kalkar. Bu durum tabiat haline gelir ve kalp öylesine katılaştır ki artık ondan sonra tuğyan alabildiğine şiddetlenir. İşte bu sebeple insanı terbiye etme hikmetine matuf olarak tatbik olunan sıkıntılar uzun ve devamlı olmamak lazım gelir. Hikmet-i rububiyet tazyiki, teşdidi ve nihayet ta'zibi, fesadı ıslah etmek, kötülükleri sınırlamak, durdurmak yahut tamamen ortadan kaldırmak için tatbik eder. Menşei fakr-u zaruret olan kötülüklerle karşı sıkıntıların fazlalaştırılması ise, o kötülükleri çoğaltmak demek olur. Bunun düzelme ihtimali varsa zorlaştırmada değil, kolaylaştırmadadır. Zira bir iş dâk oldukça müttesi' olur. Bir iş daraldığı vakit genişletilir. Tazyik ile katılaştırmış olan kalpleri yumuşatırsa kolaylaştırma ve genişletmek yumuşatabilir. Artık bu genişlik ve kolaylık onlara ya kesb-i salah ettirir doğru yola ulaştırır yahut onları patlatır ve bitirir. Her iki taktirde de kötülüklerin kökü kesilmiş, kötülerin arkası alınmış olur.²³⁸

²³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:458.

İşte o katı kalpliler, ne zaman ki ihtar olundukları ibretleri yani Peygamberlerin uyarıları ve onlara tövbe ve tazarru telkin eden sıkıntıları unuttular artık ibret alma ihtimalleri kalmadı. O zaman üzerlerine her şeyin kapısını açtık. O şiddetli fakirlik ve sıkıntıların ardından öyle bir hürriyet ve refah verdik ki maddi ve manevi bütün engelleri önlerinden kaldırdık. Tüm zaferler, zevkler, safalar önlerinde amade idi. Ne arzu etseler bulacak ne isteseler yapabilecek hale geldiler. Kendilerine kendi iradelerinden başka engel olabilecek hiçbir şey görünmüyordu. Nihayet bu hürriyet ve refah ile şımardılar, her şey kendilerininmiş, Allah ve ahiret yokmuş gibi davranmaya başladılar. İşte tam bu ferahlandıkları sırada kendilerini birdenbire yakalayiverdik. O saat iblis gibi bütün ümitleri kesildi. Artık o zulmeden kavmin ardı alındı. Hepsi helak edildi ve bu şekilde zulümlerine son verildi. İşte bu şekilde yeryüzünün zalimlerden temizlenmesi Allah'ın kulları için şükran sebebidir. Her nimet gibi bunun da hamdi ve şükrü alemlerin Rabbi olan Allah'adır.²³⁹

Söz konusu ayetler Allah'ın kâinata yerleştirmiş olduğu genel geçer kuralları işleyişini açık bir şekilde ifade etmektedir. Zira Allah kullarına kendisini çeşitli vesileler ile hatırlatır. Başına gelen sıkıntı ve belalar ile akıl sahibi insanın aczinin farkına varıp kendini yaratan ve tüm mahlukatı yaratan kudretin farkına varması umulur. Şayet kul bu sıkıntılı zamanlardan ibret alır ve halini ıslah ederse bu onun hayrına olur. Fakat zorluk zamanlarından sonra gelen kolaylık vakitleri onu içerisinde bulunmuş olduğu hatadan döndürmezse sünnetullah gereği üzerlerine nimetler yağmaya başlar. Bu durum zahiren kulun menfaatine gibi görünse de akıbeti ebedi bir hüsrana dönüşür. Tazyik ve sıkıntılar içerisinde katılaştan kalpleri ancak kolaylık ve genişlik yumuşatabilir. Elmalılı'ya göre söz konusu ayet “bir iş daraldığı vakit genişletilir” kâidesine işaret etmektedir.

2.10 Def'-i Mefâsid Celb-i Menafiden Evlâdır

Kötülük ve iyilik yahut menfaat ve zarar bir arada bulunduğu vakit kötülüğün önlenmesi menfaat temininden önce gelir. Çünkü İslam dini yasaklara emirlerden daha fazla önem vermektedir. Bu sebeple bir kişinin yapacağı işte başkasına vereceği zarar daha büyük ise o kişi engellenir. Mesela mülkünde yapacağı tasarruf komşularına büyük zarar veriyorsa o kişi engellenir.²⁴⁰

²³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:459.

²⁴⁰ Zeydan, *İslam Hukukuna Giriş*, 143.

Fesatları def' ve izale etmek çoğunlukla menfaatleri celbetmekten evladır. Yani bir menfaat ile bir mefsedet tearuz ettiğinde, yani bir kişi menfaat sağlayacağı bir işi yapacak olsa ve bu iş bir mefsedetin ortaya çıkmasını gerektirse o halde mefsedetin ortaya çıkmaması için o menfaati terk etmesi icap eder. Zira Şer'i şerîfin yasaklanmış olan şeylere itinası daha şiddetlidir.²⁴¹

Bazen menfaatin zarardan çok daha fazla olduğu durumlar ortaya çıkabilir. Bu gibi durumlar kâidenin istisnası olup elde edilecek menfaat öncelenir. Ortaya çıkacak zarar dikkate alınmaz. Örneğin; yalan söylemek kötü bir şeydir. Fakat dargın olan veya birbirine düşman olan kişilerin aralarının düzeltilmesi için yalan söylenmesinde bir beis yoktur.²⁴²

Elmalılı, söz konusu kâideye Furkan sûresi 3. Ayet bağlamında değinmektedir: “Oysa onlar, Allah’ı bırakıp hiçbir şey yaratamayan, aksine kendileri yaratılmış bulunan, bizzat kendilerine bile bir zarar ya da faydaları dokunmayan, ölüm, hayat ve ölümden sonra yeniden diriliş de ellerinde olmayan (sahte) tanrılar edindiler.”²⁴³

Söz konusu ayetin sibakında Allah Teala, hak ile batılı birbirinden ayıran Kur’ân’ı alemlerin uyarılması için kulu ve elçisi Hz. Muhammed’e indirdiğinden bahsetmektedir. Daha sonra göklerin ve yerin egemenliğinin yalnızca kendisine ait olduğundan bahseden Allah Teala, mülkünde hiçbir ortağı ve şeriki bulunmadığını ortaya koymuş ve yarattığı her şeyi bir taktir ve düzenle yarattığını ifade etmiştir. Bu hakikatin tespitinden sonra inzarın sebebine geçilerek şöyle buyuruluyor: “Hal böyle iken tuttular da O’ndan başka birtakım ilahlar edindiler. O her şeyi yaratanı bırakıp öyle şeylere taptılar ki hiçbir şey yaratamazlar fakat kendileri yaratılır dururlar. Yani kendilerinin mahluk olduğu görülüp duruyor yahut mabud diye yalan yere uydurulup duruyorlar. Ve kendi kendilerine bir zarara da malik değiller bir menfaate de. Bu cümlemin tefsirinde “ve kendilerinden ne bir zararı defetmeye ne de kendilerine bir menfaati celbetmeye güçleri yetmez” denilmektedir. Elmalılı’ya göre bu mana eksiktir. O’na göre nefyedilen yalnız kendilerine taalluk eden menfaat ve zarar değil, kendi zatlarının illiyetiyle mutlak menfaat ve zarardır. Yani kendiliklerinden zatları itibariyle hiçbir menfaat ve zarar yapmaya kâdir değillerdir.

²⁴¹ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:89.

²⁴² Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 95.

²⁴³ Kur’ân’ı Kerim, Furkan 25/3

Şayet bazılarında mesela, güneşte veya Firavun gibilerde yahut Mesih gibilerde bir menfaat veya mazarrat görülmüşse de o, onları lizatihi kendi kudretlerinden, milklerinden değil Hâlık Teala'nın verdiği kudret ve kuvvettendir. Burada zararın takdim edilmesi de celb-i dikkattir. “Def-i zarar celb-i menfaatten akdemdir” kâidesine işaretle zararı defedemeyen, bir menfaat celbedemeyenden daha aciz olduğunu anlattığı gibi zarar vermenin faydalı olmaktan daha kolay olduğunu da anlatır. Bir de Allah'tan başkasına kulluk edenlerin menfaat hissinden evvel zarar korkusuyla taptıklarına işaret eder. Çünkü cebbar ve zalim kimseler, insanları daha çok tedhiş siyasetiyle kendilerine kulluk ettirmeye uğraşırlar. Bu sebeple zavallı pek çok kişi o kuvveti onların kendilerininmiş gibi farz ederek korku belasıyla onları ilah edinir ve Allah'ı unuturlar. Fakat bilmeleri gerekir ki o güç ve kuvvet onların değildir. Allah murat etmeyince onlar kendi başlarına ne bir zarar yapabilirler ne de bir menfaat. Ne ölüme maliktirler ne hayata ne de yeniden diriltmeye.²⁴⁴

Ayette zikredildiği üzere def'i zararın celb-i menfaatten evvel zikredilmesi oldukça dikkat çekicidir. Zira zararı defetmekten aciz olan şeyler menfaati celbetmekten aciz olan şeylerden daha zayıftır. Yine ayetteki sıralama şuna işaret eder ki zarar vermek menfaat sağlamaktan daha kolaydır. İşte burada zikredilen bir takım incelikler ayet ile fikhî kâide arasındaki ortak noktalara işaret etmekte ve söz konusu kâidenin Kur'an'î temellerine işaret etmektedir.

2.11 Asıl Sakıt Oldukta Fer'i Dahî Sakıt Olur

Asıl yani metbû sakıt olunca tâbi olan dahi sakıt olur. Yani metbûun sükutuyla tâbi olan sakıt olur. Fakat fer'in sükutu, aslın sükutunu müstelzim değildir.²⁴⁵

Özetle hüküm hususunda başkasına tâbi olan şey, hükmün ortadan kalkmasında da ona tâbidir. Ancak tâbi olan şeyin ortadan kalkmasıyla aslın hükmünde herhangi bir değişiklik meydana gelmez.²⁴⁶

²⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:80.

²⁴⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:115.

²⁴⁶ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 129.

Mesela; alacaklı, borçlu olan kişiyi ibrâ etse yani borcunu almaktan vazgeçse söz konusu borç için kefil olan kişi de sorumluluktan kurtulmuş olur. Fakat alacaklı kişi kefil olan kişiyi ibrâ etse asıl borçlunun sorumluluğu ortadan kalkmaz.²⁴⁷

Bazen asıl sabit olmadığı halde fer' sabit olabilir. Örneğin bir kişi “Zeyd’in Amr’da bin dirhem alacağı var. Ben de onun kefilim.” dese ancak Amr bu borcu ikrar etmese, Zeyd ise böyle bir borcun olduğunu iddia etse, her ne kadar asıl borçlu olan Amr sorumlu olmasa da kefil sorumlu olur.²⁴⁸

Elmalılı, söz konusu kâideye Tevbe sûresi 7. ayet bağlamında değinmektedir. “Müşriklerin Allah’ın yanında, peygamberinin yanında geçerli ahdi nasıl olabilir? Ancak Mescid-i Harâm yanında kendileriyle antlaşma yaptıklarınız müstesnadır. Onlar size verdikleri söze sadık kaldıkları sürece siz de onlara verdiğiniz sözde durun. Şüphesiz Allah günahattan sakınanları sever.”²⁴⁹

O müşrikler, yani vermiş oldukları ahid ve sözlerine riayet etmeyenler için Allah ve Resulü indinde bir ahid nasıl bulunur? Böyle istikametsiz kimselerin hakikatte ahdi kalır mı? Ancak Mescid-i Haram yanında ahid yaptıklarınız müstesna, yani bunlar içerisinde henüz ahdi bulunanlar olabilir. Bunlar size karşı istikamet sahibi oldukları sürece siz de müstakim olun. Yani o istisna ve müddeti tamamlama emri mutlak değildir. Hallerini gözetleyin, size verdikleri ahde bağlı oldukları sürece sizde onlara verdiğiniz ahde bağlı kalın. Şayet onlar da diğerleri gibi müddet tamam olmadan ahitlerini bozarlarsa onların da ahdi kalmaz. Fakat eğer süre bitinceye kadar ahde vefa gösterirlerse sizin de süre sonuna kadar ahde vefa göstermeniz icap eder. Muhakkak Allah muttakileri sever.²⁵⁰

Acaba Mescid-i Haram yanında muahede yapılanlar kimlerdi? Bunların Kureyş, Huzaai Beni Kinane ve Beni Damre olduğuna ilişkin çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Fakat bu hususta en açık rivayet Taberî ve sairenin beyanıyla İbn İshak’ın rivayetidir. Denilmiştir ki bu kimseler, Hudeybiye günü Hz. Peygamber ile Kureyş arasında akdedilen muahdede belirlenen müddetin bitimine kadar Kureyş’in ahdine dahil olmuş bulunan Beni Bekir kabileleridir ki, bu anlaşmayı şu malum Kureyş müşrikleri ile, Beni

²⁴⁷ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 362.

²⁴⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 362.

²⁴⁹ Kur’ân’ı Kerim, Tevbe 9/7

²⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1:322.

Bekir’de Beni Diller’den başkası nakzetmemişlerdi. Bu sebeple Beni Bekir’den olup ahitlerini nakzetmeyenler için müddetin bitimine kadar ahdin tamamlanması emrolundu. Şu hâlde mesele gayet dakîktir. Zira bu duruma göre söz konusu muahede, Hudeybiye muahedesidir. Hudeybiye, Mekke civarında bulunması sebebiyle ayette Mescid-i Haram yanında buyurulmuş ve böylelikle muahedenin ehemmiyet ve kuvvetine vurgu yapılmış ve bunu nakzetmenin çok büyük bir cürüm olduğuna işret edilmiştir. Durum böyle olmasına rağmen müşrikler bunu nakzetmişler, Kureyş’in ahdi dahilinde bulunan Beni Bekir’den Beni Diller, Hz. Peygamber’in ahbine dahil olan Huzaa’ya tecavüz etmiş ve Kureyş müşrikleri silah desteği vererek bu mütecavizleri tahrik etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine muahede fesholunmuş ve yapılan tecavüze mukabele için harekete geçilmiştir. Tüm bu gelişmeler Mekke’nin fethi ile neticelenmiş, Huzaa ve pek az kimseler dışında Kureyş İslam’ı kabul etmiş, büsbütün yeni bir ortam husule gelmiştir. Daha da önemlisi Hudeybiye muahedesini esas itibariyle vaktinden evvel bozularak ortadan kalkmıştır. İşte şayan-ı dikkat olan nokta burasıdır ki bu şekilde esas ortadan kalkan bir muahedenin diğer taraftan dolayı alakadarları olup nakza iştirak etmeyerek istikametlerini gösterenler hakkında münfesihi olmadığı ve bu istikametinin devam etmesi şartıyla müddetinin bitimine kadar istikametle tamamlanması, ehl-i İslam’ın bir vecibe-i ittikasi olduğu ihtar edilmiştir. Halbuki zahiren bakıldığı vakit aslın sukûtu ile fer’in de sukûtuna hükmedilmesi gerekirdi. Demek ki burada kıyasın hilafına olarak ahit şüphesi, ahit hükmünde tutulmuştur. Allah ve Rasulü indinde istikamet, ittikanın muktezası olduğu anlatılmıştır. Nitekim Fukaha bu mânâ ile, “şübhe-i eman, emandır” demişler. Binaenaleyh burada ne kadar yüksek bir İlâhî hukuk esasî bulunduğunu nazardan kaçırılmamalıdır.²⁵¹

Görüldüğü üzere Hudeybiye muahedesini şartların yerine getirilmemesi sebebiyle vaktinden evvel ortadan kalkmıştır. Fakat Allah Teala bu hükümden nakz-ı ahde iştirak etmeyerek sözünde duranları istisna etmiş ve hükmün dışında bırakmıştır. Buna göre bu kimseler ahidlerine sâdik kaldığı sürece Müslümanlar da aynı şekilde ahitlerine bağlı kalacaklardır. Oysaki aslın sâkıt olması sebebiyle fer’inde sâkıt olması gerekirdi. Burada ahd-ü eman şüphesi, var olan bir ahit gibi değerlendirilerek kıyasın hilafına bir hüküm

²⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4:323.

verilmiştir. Ayet aslın sükûtu ile fer'in de sükûtuna işaret etmekle birlikte kâidenin istisnaları bulunduğuna dair güzel bir örneklik sunmaktadır.

2.12 Sâkite Bir Söz İsnad Olunmaz Lakin Ma'riz-i Hâcette Sükût Beyandır

Yani sükût eden kimseye şu sözü söylemiş oldu denilmez. Lakin söyleyecek yerde sükût etmesi ikrar ve beyan addolunur.²⁵²

Susan kişi herhangi bir söz söylemiş olmaz. Fakat konuşmak gereken yerde susmak bir bildirimdir. Daha önce de ifade edildiği üzere bir hükmün ortaya çıkabilmesi için mutlaka söz yahut fiile ihtiyaç vardır. Dolayısıyla malının başkasına satıldığını gören kişinin buna ses çıkarmaması satışı onayladığı anlamına gelmez. Yine bir kimseye, malının bir başkası tarafından satıldığının söylenmesine karşılık o kimsenin susması da yapılan satışı geçerli kıldığına dair bir delil olmaz.²⁵³

Bu kâidenin pek çok istisnası bulunmakla birlikte sükûtun ikrar olarak değerlendirildiği meselelere örnek olarak şunlar verilebilir. Velinin, bâkire kızının evlilikle alakalı görüşünü sorduğunda kızın sükût etmesi, velinin kızın mehrini aldığı vakit kızın susması, kendisine bir şey tasadduk edilen kişinin sükût etmesi, mal sahibinin hibe yaptığı yahut tasaddukta bulunduğu kişinin malı kabzettiğini görüp sükût etmesi izin sayılır.²⁵⁴

Elmalılı, söz konusu kâideye Tevbe sûresinin giriş kısmında değinmektedir. Sûrenin ayet, kelime, harf ve durak sayıları ve isimlerine ilişkin bilgi veren Elmalılı sûrenin diğer bir hususiyeti olan başında besmele olmayışına ilişkin şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Bir de bu sûreyi, ilk nazarda diğerlerinden fark ettiren bir hususiyet vardır ki, evvelinde besmele olmamasıdır. Buna başlıca iki hikmet beyan edilmiştir. Birisi, arada uzun müddet bir fasıla-i nüzul bulunmakla beraber bunun, Sûre-i Enfâl'e bihasebi'l-mânâ kuvvetli bir taallûk ve irtibatı bulunması. İkincisi de harp mesaili hakkında nazil olmak itibariyle bu, onun temadisi gibi olup ikisinin bir sûre addedilebilecek kadar müşabih ve mütenasib bulunmasıdır. O derecedeki, rivayete göre ashab içinde bile bu ikisini bir sûre zannedenler olmuştur. Fakat hem âyetlerinin kesreti hem de bu sûrenin bervech-i bâlâ birçok isimlerle iştiharı, bir sûre-i müstakille olduğunu anlattığı gibi, şunda da ittifak

²⁵² Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:141.

²⁵³ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 155.

²⁵⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 450.

vardır ki, Rasulullah, bunun Sûre-i Enfâl'den veya herhangi bir sûreden olduğunu söylememiştir. Ma'rız-i hacette sükût ise, beyanı zaruret olduğundan onu söylememesi müstakil bir sûre olduğunu beyandır. Şu hâlde aralarında münasebet-i kaviyye bulunan diğer sûreler dahi mevcut olduğundan bu zikrolunan hikmet, besmele'nin terki için sebep-i aslî değildir."²⁵⁵

Elmalılı, Hz. Peygamber'in Tevbe sûresi'nin Enfâl veya başka bir sûrenin parçası olup olmadığına ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmamasını söz konusu kâide ile ilişkilendirmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in söz söylenmesi gereken yerde sükût etmesi -Tevbe Sûresi'nin başka bir sûrenin devamı olup olmadığına ilişkin açıklama yapmaması- Tevbe Sûresi'nin ayrı bir sûre olduğunu ifade etmektedir.

2.13 Bir Şeyin Umûr-ı Bâtınede Delili Ol Şeyin Makamına Kâim Olur

Hakikatine muttali olmanın ve künhüne vakıf olmanın zor olduğu aşikâr olmayan işlerde, o işin zahiri sebebine göre hüküm verilir.²⁵⁶

Buradaki delil sözcüğü alamet manasında kullanılmıştır. Mana şöyledir; bir şeyin bilinmeyen durumunu gösteren alamet, o şeyin yerine geçer demektir. Şöyle ki gerçek durumunun anlaşılmasına imkân bulunmayan bâtını hususlarda görünen alamete göre hüküm verilir.²⁵⁷

Mesela; kasten adam öldüren kişiye kısas uygulanması şer'i şerifin gereğidir. Fakat katilin kastını anlamak bâtını bir iştir. Katlin taammüden olup olmadığını anlamak için öldürme aleti ve şekli alamet kabul edilir.²⁵⁸

Müşterinin satın almış olduğu bir malın ayıplı olduğunu sonradan fark etmesi ve o malı tamir yahut tedavi ettirmesi söz konusu ayıba rızasının olduğunun alameti sayılmıştır. Zira kişi açık olarak ifade etmediği sürece rızasının varlık veya yokluğu bilinemez. Malda bulunan ayıbın tedavi yahut tamiri kişinin rızasının alameti sayılır.²⁵⁹

Elmalılı, söz konusu kâideye Bakara sûresi 185. ayet bağlamında değinmektedir. "O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar

²⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:306.

²⁵⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:142.

²⁵⁷ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 157.

²⁵⁸ Nedevî, *el-Kavaidü'l-Fıkhiyye*, 409.

²⁵⁹ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 157.

ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği ramazan ayıdır. Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, size doğru yolu göstermesinden ötürü Allah'ı tazimle anmanız için ve şükredesiniz diye (uygun hükümler gönderiyor).”²⁶⁰

Söz konusu ayet daha evvel “mevrîd-i nassta içtihadı mesağ yoktur” kâidesi bağlamında ele alınarak değerlendirilmişti. Şimdi ise Elmalılı, oruç vaktinin başlangıcının belirlenmesi için gerekli olan hilalin görülmesi ile oruç vaktinin gök bilimlerine dayanan hesaplar yoluyla elde edilmesi noktasında birtakım değerlendirmeler yapmaktadır.

Gök bilimi hesaplarına gelince; söz konusu hesap üzerine kamerî aylar genelde ne yirmi dokuz ne de otuz gündür. İki kavuşum yahut iki hilal arasındaki gök bilimi ayı yirmi dokuz ile otuz arasında daima kesirli çıkmaktadır. Ortalaması alındığında ise yirmi dokuz buçuk gün eder. Halbuki oruç, gün hesabına göre farz kılınmıştır. Buna göre gök bilimi hesabı esas ölçünün dışında kalmaktadır. Gökbilimi hesabı aracılığıyla hilali bilmek, görmeye dayanan bir ilim olmaktan ziyade, istidlali (delil göstermeye dayalı) bir ilimdir. Bu sebeple istidlali konularda geçerli olsa da görme yerine geçerli olmamaktadır. Bu delile dayalı olan ilim, fenni ilimlerde ihtisas yapmış insanlara mahsustur. Şayet bu ölçü esas alınırsa halk taklide zorlanmış, kendilerine farz olan bir ibadeti yerine getirebilmek için teknik elemanların aracılığına mecbur bırakılmış olur. Ayrıca görerek bilmenin zevkinden de mahrum bırakılmış olurlar. Böyle olmaması için hilal hesabını anlayabilecek düzeyde astronomi ilmi tahsilinin Müslümanlara farz-ı ayın kılınması gerekir ki bu da meşakkat demektir. Ay ve güneşin bir araya gelişi gizli ve izaî bir iştir. Bunun açık delili ise ayın görülmesidir. Oysaki umûr-ı bâtında bir şeyin delili ol şeyin makamına kâim olur. Dolayısıyla görmeye itibarın zorunlu olması gerekmektedir. Halbuki teknik hesaplama esas alındığında ölçünün, hilâlin görülmesine değil kavuşumun meydana gelip bitmesine bağlı olması gerekmektedir. Hal böyle iken hesap yönüyle hilalin görülmesinin itibara alınmasının ne fen açısından ne de din açısından anlamı olmaz. Bu gibi hikmetlere dayanılarak, gökbilimi hesabına itibarla ilgili bir nas vârid olmamıştır. Peygamberimiz (s.a.s), Ramazan ayını Şaban ayının son gün

²⁶⁰ Kur'an'ı Kerim, Bakara 2/185

*orucu ile karşılamayı da yasakladığı için, Şaban ayı olduğu bilinen bir günde yalan haber ile oruç tutmak veya Ramazan olan bir günde yalan bir haberle bayram yapmak da günah olacağından bu konuda ihtiyatlı davranmak gerekir. Bundan dolayı büyük bir çoğunluğun şahitliği bulunmadığı zaman dinlenecek şahitler hakkında gökbilimi hesabını, halin dış görünüşü gibi geçerli saymak, zamanımızın durumuna uygun düşecektir. Müslümanlar herhalde hilâli araştırma farızasını unutmamalıdır. Özetle, orucun vücubunun sebebi, Ramazan hilâlini görmektir. Başka bir deyimle ayın bir bölümünü görmektir. Şaban ayının yirmi dokuzuncu günü hilâli görmekle, bu olmadığı takdirde bu ayı otuza tamamlamakla, mukim durumda Ramazan ayına girmiş bulunan her mükellef mü'mine bu ayda oruç tutmak farz olur.*²⁶¹

2.14 Külfet Nimete ve Nimet Külfete Göredir

Bir şeyin zararının karşılanması, ondan elde edilecek menfaat sebebiyledir. Kâide Türkçeye farklı şekillerde çevrilmiştir. Örneğin; zarar çıkar karşılığıdır, külfet nimete göredir, borç ganimete göredir veya mazarrat menfaat mukabelesindedir şeklinde de ifade edilmiştir.²⁶²

Örneğin bir alacak için düzenlenecek olan senet yahut evrakların masrafları alacaklıya aittir. Zira senedin borcu tahsil etme noktasındaki faydası alacaklıya aittir. Günümüzde de tapu tescil masrafları ve noter giderleri alacaklı tarafından karşılanmaktadır. Ortakları olan bir şirketin masrafları hisse sahiplerine dağıtılırken hisse oranlarının dikkate alınması gerekir. Zira şirket gelirlerinden yararlanma oranları hisse oranları ile paraleldir.²⁶³

Elmalılı, söz konusu kâideye Nisa sûresi 11. ayet bağlamında değinmektedir. “Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mirasçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona vâris olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın

²⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:525.

²⁶² Demir, *Mecelle ve Külli Kâideler*, 264.

²⁶³ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 183.

olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.”²⁶⁴

Söz konusu ayet vefat durumlarında geriye kalan terekenin mirasçılar arasında nasıl paylaşılacağına dair birtakım düzenlemeler getirmektedir. Buna göre terekeden en fazla payı evlatlar, evlatlar içerisinde de erkekler alacaktır.

Burada şöyle bir soru pek tabii hatıra gelebilir. Dişi, erkekten daha zayıf ve daha muhtaç bir fıtratta olduğuna göre mirastan hissesi erkekten daha fazla yahut hiç olmazsa eşit olması gerekmez mi? Erkeğin payının iki kat olmasının hikmeti nedir? Elmalı, günümüzde hala zihinleri işgal eden bu sorulara tefsirciler ve fakihler tarafından verilen cevapları şu şekilde ifade etmektedir.

Evvela sûrenin başından itibaren anlaşıldığı üzere umumi surette erkek ve dişinin aile hayatına girmeleri istenmektedir. Miras hukuku da buna bağlıdır. Halbuki aile hayatında infak mükellefiyeti tamamıyla erkeğe yüklenmiştir. Evlilik hayatına adım atan erkek kendisi ve eşi olmak üzere en az iki kişinin bakımını üstlenmekle mükelleftir. Bu sebeple erkeğin masrafı çok kadının masrafı ise daha az olacaktır. Masrafın ise gelir ile mütenasip olması gerekir. Evlilikte masraf tamamen erkeğe yüklenmiş iken, gelirin kadına daha ziyade yahut eşit olarak verilmesi hem iktisadi kâidelere hem de adaletle aykırıdır. Dolayısıyla mirasta erkeğin lehine olan bu fazlalık, kadınların menfaati ve erkeklerin mükellefiyetinin muadili olmak üzere hukuki ve iktisadi dengeyi sağlayan adalet ve eşitlik düsturlarının ince şekilde tatbik edilmesini içerisinde barındırmaktadır. Zira ganimet, garamet ile mütenasiptir. Bu kaideye uyulmaması kadınların haklarının zayıf olması, verasetten büsbütün mahrum edilmeleri ve aile hayatında masrafa iştirak ile birlikte kendi mallarında diledikleri gibi tasarruf etme haklarının ellerinden alınması gibi birtakım sonuçların ortaya çıkmasına sebep olacaktır.²⁶⁵

İkinci olarak kadın, erkekte bulunmayan birtakım hisleri haiz olduğu gibi erkek de kadında bulunmayan birtakım hisleri haizdir. Bundan dolayı dişi, erkeğin aynı yahut misli değil mukabili, muadili ve eşidir. Öyle bir eş ki yaratılış ve fitri vazifelerinin ifasında erkeğin talisidir. Erkeğin verdiği sermayeyi işler ve artırır. İşte erkek ile dişi arasındaki bu fıtrat farkının neticelerinden birisi de aralarındaki mali kıymet ve iktisadi

²⁶⁴ Kur’ân’ı Kerim, Nisa 4/11

²⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2:509.

kudret farkı olmuştur. Hususi olarak fert ferde değil umumi olarak tür türe mukayese edildiği vakit dışının kesb ve malları idare konusundaki kabiliyetinin erkekten noksan olduğu aşıkardır. Bu fark fıkihta en az üçte iki yahut ikide bir olarak tespit edilmiştir. Bir erkeğin diyetinin iki kadına müsavi tutulması da bu sebeptedir. Zira can ödenmez fakat zayi olan mali kıymet ödenebilir. İşte her ne zaman mali bir haysiyet ve istihkak söz konusu olursa bu esas düşünülmelidir. Burada şu iki netice hasıl olur. Birincisi, hayatın devamı noktasında pek kıymetli olan malların iktisadi kudreti fazla olan erkekler eliyle idaresi genel haklar ve menfaatler açısından gereklidir. Bununla beraber kadının iktisadi hayattan büsbütün koparılması ise genel hak ve menfaatlara aykırıdır. Çünkü yarım kudreti yok saymak hukuken ve iktisaden bir zarardır. Bu konudaki tartışma ve rekabette zarardır. Bununla birlikte yarımın, tama eklenmesi her iki taraf için de menfaattir. Bu sebebe binaen asli sermayeyi teşkil eden mirasta da erkek ve dışiden her birine iktisadi kudretlerine uygun birer pay vermek hakkullah olan menfaatler ve genel hakların elde edilmesine daha uygundur. İkincisi ise mali sorumlulukların kadınlardan ziyade erkeklere verilmesi ve aile hayatında infak sorumluluğunun erkeğe yüklenmesi sebebiyle hem adalet hem menfaatler hem de kadın hakları ile umumun maslahatı bu taksimi gerektirmektedir. Zira teklifin güç ve kudrete münasip olması gerekir. Kadın ise erkekten daha ziyade ihtiyaç sahibi olmakla birlikte mali ehliyeti aynı seviyede iştirake uygun değildir. Bu sebeple kadının malı kendine kalmalı, erkek ise hakkın bahşettiği kudret fazlalığı sebebiyle infak vazifesini üzerine almalıdır. Çünkü garamet, ganimet ile mütenasıptir.²⁶⁶

Özetle ayetle kesin olarak bildirilen erkeğe iki kadına ise bir pay verilmesi meselesi erkeğe yüklenen rol ile doğrudan alakalıdır. Dinen erkeğin üzerine yüklenen nafaka ve maişet sorumluluğu onun bir takım mali hakları elde etmesini de gerekli kılmaktadır. Zira “Külfet nimet, nimet ise külfete göredir.”

2.15 Kim Ki Bir Şeyi Vaktinden Evvel İstical Eyler İse Mahrumiyetle Muâteb Olur

Bir kimse elde edilmesi için genel ve standart birtakım şartların vaz’ edildiği bir menfaati elde etmek için acele eder ve onun vaktini beklemez ise o menfaatten mahrum edilmekle cezalandırılır. Mesela, kişinin miras malından yararlanabilmesi murisin

²⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:510.

ölümüne bağlıdır. Şayet kişi mirası hemen elde edebilmek için murisini öldürürse mirasın tamamından mahrum edilmekle cezalandırılır.²⁶⁷

Bir kişi marazı mevtinde hanımını rızası bulunmaksızın varis olmasın diye üç talak ile boşasa, boşanan kadın iddet süresi içerisinde iken o kimse vefat ederse ona varis olur.²⁶⁸ Söz konusu kâide sabırlı ve basiretli bir şekilde hareket etmeyerek acele kararlar ile iş ve işlemlerini yürüten kimselerin hukukun koruması altında olmadıklarını ifade etmektedir.

Elmalılı, söz konusu kâideye İsrâ sûresi 11. ayet bağlamında değinmektedir. “İnsan, şerri de hayrı istediği gibi ister. İnsan pek acelecidir!”²⁶⁹ İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder veya şerri davet eder. Sanki o büyük ecre dua ediyormuş gibi, o elem verici azaba dua eder. Yahut fiil ve eylemleri ile o azabı çağırır. Bunun sebebi de şudur. İnsan pek acelecidir. Sonradan olacak şeyi vaktinden evvel olsun ister. Sabretmek, tahammül göstermek güç gelir de iman ile salih amellere başlayarak o büyük ecir ve mükafatı isteyecek yerde acelesinden imansızlar için hazırlanmış olan elem verici azaba dua eder. Onun bir an evvel icra edilmesini bir hayır ister gibi ister ve bu şekilde kendisi için şerri davet etmiş olur. Zira bir şeyi vaktinden evvel isti’cal eden mahrumiyet ile muateb olur. Bu sebeple Müminler şerre dua etmemeli, sabır ve teenni ile hareket ederek hayra dua etmeli ve salih ameller işlemek suretiyle hayra davet etmelidirler.²⁷⁰

İnsan kısıtlı bilgisi ve aceleci yapısı sebebiyle kimi zaman kendisi için şer olabilecek birtakım şeyleri hayırmış gibi acele bir şekilde isteyebilir. Çok vakit sonra olması gereken birtakım şeyler vaktinden evvel olsun ister. Sabır ve tahammül ile dünya ve ahiretini mamur edecek salih ameller yapması gerekirken sırf acelesi sebebiyle kendisini ebedi azaba müstahak kılacak şeyleri isteyebilir. İşte ayetin ifadesi ile “kim birşeyi vaktinden evvel isti’cal ederse mahrumiyet ile muateb olur” kaidesi arasında sıkı bir bağlantı vardır.

²⁶⁷ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 200.

²⁶⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1:190.

²⁶⁹ Kur'an'ı Kerim, İsrâ 17/11

²⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:323.

2.16 Kanun Makabline Şamil Olmaz

Söz konusu fıkıh kâidesi bir kanunun yürürlüğe girmiş olduğu andan itibaren geçerli olacağını ve kanun hükmü yürürlüğe girmeden evvel işlenen suçların kanunun kapsamına dahil edilemeyeceğini ifade etmektedir. Söz konusu kâide Türk ceza Kanunu 7. Maddesi'nde şu şekilde ifade edilmektedir: “İşlendiği zaman yürürlükte bulunan kanuna göre suç sayılmayan bir fiilden dolayı kimseye ceza verilemez ve güvenlik tedbiri uygulanamaz. İşlendikten sonra yürürlüğe giren kanuna göre suç sayılmayan bir fiilden dolayı da kimse cezalandırılmaz ve hakkında güvenlik tedbiri uygulanamaz. Böyle bir ceza veya güvenlik tedbiri hükmolunmuşsa infazı ve kanuni neticeleri kendiliğinden kalkar.”

Elmalılı söz konusu kâideye Bakara sûresi 143. Ayet bağlamında değinmektedir: “İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık. Biz bu yöneldiğin kibleyi özellikle resule uyanlarla sırt çevirenleri açıkça ayırt edelim diye belirledik. Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelecektir. Allah imanınızı asla zayi edecek değildir. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir.”²⁷¹

İşte Ey Ümmet-i Muhammed! Böyle bir sırat-ı müstakime hidayet etmek suretiyle biz sizi vasat, her tarafı denk, mutedil ve hayırlı bir ümmet yaptık ki siz diğer insanlar üzerine kavlen, fiilen ve halen adil bir şahit ve güzel bir örnek olasınız. O Rasûl de sizin üzerinize şahit ve önder olsun. O'nu söz ve fiillerinizle, hareket ve sekenatınızda şahit ve imam ve nümune-i imtisal bir metbu-i hümmam ittihaz eder ve O'nun getirdiği sırat-ı müstakim üzerinde yürürseniz bütün insanlar sizin arkanızdan gelir ve sizi cemaatinizle imam tanır, hakkı ortaya çıkarmak için size ve sizin sözünüze müracaat eder.²⁷²

Hiz. Peygamber Mekke'de iken Kabe'yi de önüne alarak Mescid-i Aksa'ya yönelerek namaz kılardı. Medine'ye hicretten sonra ise Sahra'ya yönelerek namazlarını kılmakla emrolundu. Bu emrin verilme sebebinin Yahudiler'i, İslam'a ısındırma gayesi olduğu söylenebilir. Bununla alakalı buyuruluyor ki senin vaktiyle üzerinde bulunduğu Kabe'yi kible tayin etmemiz başka bir amaç için değil ancak Peygamber'e tabi olacak olanlar ile geldiği izden gerisin geriye dönerek irtidad edecekleri birbirinden ayırmak

²⁷¹ Kur'ân'ı Kerim, Bakara 2/143

²⁷² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:429.

içindir. Bu suretle her birinin ahvali Allah'ın malumu olduğu gibi kulların da malumu olacaktır. Böyle olmasa idi bu gerçeği yalnız Allah bilir kulların haberi olmazdı. Hz. Peygamber Medine'ye gelip Beytü'l Makdis'e doğru namaz kılmaya başlayınca bu durum Arapların gücüne gitmişti. Daha sonra kible tekrar Kabe'ye tahvil edildiği vakitte Yahudiler'in gücüne gitti. İşte böyle bir vakitte “kâh oraya, kâh buraya bu ne oluyor? Bunda yakîn olsa böyle olmazdı diye irtidad edenler olurdu. Münafıklar dedikodu ettiler. Müslümanlar ise kiblenin tahvili sebebiyle “vefat eden kardeşlerimizin namazları ne olacak?” diye telaş ettiler. Gerçi bu imtihan büyük ve ağır bir imtihandır. Yalnızca Allah'ın hidayet ettiği ve imanlarında sebat nasip ettiği kimseler müstesna. Onlara, Allah'tan gelen hiçbir emir ağır gelmez. Şunu iyi biliniz ki: Allah, sizin sebatkar imanınızı yahut o imanın eseri ve alameti mesabesinde olan namazlarını zayi etmek istemez. Binaenaleyh kible tahvil olursa da bundan evvel kılınan namazlar da, vefat eden kardeşlerinizin kılmış olduğu namazlar da Allah katında makbuldür. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli çok merhametlidir.²⁷³

Elmalılı, söz konusu ayetin hükmü zamanımızda da cari olan “kanun makabline şamil olmaz, meğerki muhaffifi ceza olsun” suretinde ifade edilen teşrii kâidenin esası olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁴

²⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:430.

²⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:431.

SONUÇ

Son dönem Osmanlı alimlerinden olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır tarafından kaleme alınmış olan Hak Dini Kur'an Dili, müellifin tefsir alanındaki vukufiyetini ortaya koymaktadır. Ayetlere ilişkin ortaya koymuş olduğu özgün fikhî yorumlar ise fikhî alanındaki vukufiyetinin açık bir göstergesidir. Elmalılı, her ne kadar tefsirin dibacesinde fikhî konularda dört mezhebin görüşleri dışına çıkmayacağını ifade etse de birtakım ayetlere ilişkin yapmış olduğu orijinal yorumlar bu alanda söz söyleme kabiliyetini haiz olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim kendisinden evvel yazılmış olan tefsir ve külli kâide alanındaki pek çok eser incelendiğinde Elmalılı'nın ayetler ile kâideler arasında kurmuş olduğu bağlantılara benzer bir değerlendirmeye rastlanılmamıştır.

Konuya ilişkin eserler incelendiği vakit söz konusu kâidelerden çok azının neşet ettiği delillere ilişkin bilgi verildiği görülmektedir. Yine aynı şekilde kâideleri somutlaştırmak için ortaya konulan örneklerin, birbirinin tekrarından öteye geçmediği göze çarpmaktadır. Elmalılı ise söz konusu klasik anlayışın dışına çıkarak kimi ayetlerin delalet kimilerinin ise işaret yoluyla birtakım kâidelere temel teşkil ettiğini ortaya koymaktadır.

Yapılan çalışma kapsamlı ve dakik bir bakış açısıyla ele alındığı vakit pek çok fikhî kâidenin ayetler ışığında temellendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Aynı bakış açısıyla ele alındığı vakit Kur'an'ı Kerim'de zikredilen kıssalar da bu hakikate işaret etmektedir. Zira Elmalılı, Kur'an'ı Kerim'de zikredilen kıssalar ve peygamberlerin yapmış olduğu uygulamalar üzerinden de pek çok kâideyi temellendirmektedir.

Yapılan çalışma külli kâidelerin Kur'an-ı Kerim ayetleri ışığında temellendirilmesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca ayetler ve ayetlerle ilişkilendirilen kâideler göz önüne alındığında bu alanda okuyucuya farklı bir perspektif kazandıracak bakış açıları sunacağı düşünülmektedir. Söz konusu çalışmanın külli kâideler alanında daha kapsamlı çalışmalar yapılmasına vesile olması en büyük temennimizdir.

KAYNAKÇA

- Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizâde. *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l- Ahkâm*. 2. bs. C. 1. 4 c. İstanbul: DİB Yayınları, 2017.
- Atik, Necmi. *Son Müfessir Elmalılı'nın Mektuplaşmaları*. 1. bs. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021.
- Baktır, Mustafa. “el-Eşbâh ve'n-Nezâir”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11:458-59. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- . “İslâm Hukukunun Genel Prensipleri”. *Ekev Akademi Dergisi*, sy 34 (t.y.): 204.
- . “Kaide”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24:205-10. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-*. Meâlimü't-Tenzil*. 1. bs. Beyrut: Daru'l-İhya et-Türa, 1460.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. C. 2. 2 c. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- Cürcanî, Ali b. Muhammed el-. *et-Ta'rifat*. 1. bs. Lübnan-Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1973.
- Demir, Abdullah. *Mecelle ve Külli Kâideler*. 1. bs. İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *İslam Hukuku Metodolojisi*. Çeviren Abdulkadir Şener. 4. bs. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Endelüsî, Ebû Hayyân el-. *el-Bahrü'l-Muhît*. C. 8. 10 c. Beyrut: Daru'l Fikr, 1460.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 2. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed. *Ğamzu 'uyuni'l-besâir*. 1. bs. C. 1. Lübnan-Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1975.
- Karaman Hayreddin, İbrahim Kafî Dönmez, Mustafa Çağrııcı, ve Sadreddin Gümüş. *Kuran Yolu Tefsiri*. 4. bs. C. 4. 6 c. DİB Yayınları, 2012.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*. 1. bs. C. 1. 9 c. Beyrut: Daru'l-Kitâb el-İlmiyye, 1419.
- İbn Nüceym. *el-Eşbâh ve'n-Nezâiru'l-Fıkhiyye alâ Mezhebi'l-Hanefiyye*. Çeviren Osman Bayder. 1. bs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I Metinler Kişiler*. 2. bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- . “Üç Devir, Üç Hamdi Efendi”. İçinde *Büyük Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, 1. bs. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısri el-. *el-Furûk*. 1. bs. Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-risâle, 2003.
- Karaman, Hayreddin. *Anahatlarıyla İslam Hukuku*. C. 2. 3 c. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985.
- Kılıç, Hulusi. “Furûk”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13:222-23. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. 2. bs. 20 c. Kahire: Daru'l-Kutub el-Asriyye, 1964.
- Nedevî, Ali Ahmet. *el-Kavaidü'l-Fıkhîyye*. 3. bs. Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1994.
- Okumuş, Mesut. "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri". İçinde *Büyük Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Subkî, Tâcuddin. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. 1. bs. 7 c. Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1991.
- Suyûtî, Celalüddîn es-. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. 1. bs. Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 1983.
- Taberî, İbn Cerîr et-. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. C. 3. 24 c. Mekke: Daru't-Terbiye ve't-Tûras, t.y.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalılı Muhammed Hamdi". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11:58. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. C. 1. 10 c. İstanbul: Yenda Yayınları, t.y.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*. 2. bs. İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Zerkâ, Mustafa. *Şerhu'l-Kavaidi'l-Fıkhîyye*. 2. bs. Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1989.
- Zeydan, Abdulkerim. *İslam Hukukuna Giriş*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Gökhan BADEM	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Erciyes Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	